

Η ΦΟΡΜΟΥΛΑ Ο ΓΡΑΦΩΝ ΠΑΡΑΓΡΑΦΕΙ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ*

Η φόρμουλα *ὁ γράφων παραγράφει*, όπως και η δίδυμη αδελφή της

*ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράψασα σήπεται τάφῳ
γραφῆ δὲ μένει εἰς χρόνους πληρεστάτους,*

χρησιμοποιείται και αυτή συχνά στα ελληνικά χειρόγραφα. Μολονότι όμως η συχνότητα με την οποία επανέρχεται είναι υπολογίσιμη, αν και συγκριτικά με την αντίστοιχη της άλλης πιο περιορισμένη, και μολονότι η παρουσία και αυτής στα ελληνικά χειρόγραφα θεωρείται κριτήριο ή ένδειξη για τον τοπικό προσδιορισμό τους, ωστόσο, όσο μπόρεσα να εξακριβώσω, αυτή ως σήμερα δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο καμιάς ιδιαίτερης μελέτης, ενώ η βιβλιογραφία για την άλλη φόρμουλα είναι και μεγάλη και αξιόλογη¹.

Από τα παλαιότερα γενικά βοηθήματα και εγχειρίδια, που έχουν ως θέμα την Ελληνική Παλαιογραφία, τη φόρμουλα την καταγράφουν ο Montfaucon και ο Wattenbach, αλλά και οι δύο κατά τρόπο όχι ικανοποιητικό². Από τα νεότερα

---

* Το κείμενο που ακολουθεί προοριζόταν να αποτελέσει μέρος της ανακοίνωσής μου στο Γ' Διεθνές Συμπόσιο για την Ελληνική Παλαιογραφία και την Κωδικολογία, το οποίο έλαβε χώρα στο Erice της Σικελίας από 18 ως 24 Σεπτεμβρίου 1988 με θέμα «Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali dell' impero bizantino». Η έκταση όμως που πήρε η ανακοίνωση, παρά τη συμπύεση του υλικού, με υποχρέωσε να απομονώσω το τμήμα αυτό και να το παρουσιάσω σε χωριστή ενότητα. Το άρθρο λοιπόν αυτό προϋποθέτει αλλά και συμπληρώνει την ανακοίνωση στο Erice, που με τον τίτλο «Die Formel 'H μὲν χεὶρ ἢ γράψασα... in den Griechischen Handschriften» δημοσιεύεται στα Πρακτικά του Συμποσίου. Βλ. *Συντομογραφίες βιβλιογραφίας*. Για τις Συντομογραφίες της βιβλιογραφίας, που χρησιμοποιούνται στην εργασία αυτή, βλ. στο τέλος του άρθρου. Ο αστερίσκος (*), πριν από έναν αριθμό του Καταλόγου των χειρογράφων που φέρουν τη φόρμουλα, σημαίνει πως στο χειρόγραφο αυτό απαντούν και οι δύο φόρμουλες.

1. Βλ. Atsalos, «Die Formel», σ. 691-692 και εδώ παρακάτω σ. 58-59.

2. Ο Montfaucon δημοσιεύει σε δύο σημεία της *Palaeographia graeca* (σ. 61 και 307) το μακρό βιβλιογραφικό σημείωμα του σημερινού Pag. gr. 83 (τότε Regius 2862) του έτους 1167, μέσα στο οποίο απαντούν και οι δύο φόρμουλες, *ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράψασα... και ὁ γράφων παραγράφει*. Βλ. Atsalos, «Die Formel», αρ. 92 και εδώ παρακάτω αρ. 29 αντίστοιχα. Και τις δύο όμως φορές, όσον αφορά τη φόρμουλά μας, διαβάζει *περιγράφει* αντί *παραγράφει* και κατ' ακολουθίαν δεν καταλαβαίνει τι θέλει να πει αυτή. Για τη συνηθισμένη αυτή παρανόηση βλ. παρακάτω αρ. 29 και 46 και σημ. 39 και 60, καθώς και σ. 45 και σημ. 82.

γενικά βοηθήματα την αναφέρει και ορθά την ερμηνεύει ο Mioni, παραθέτοντας και μερικά παραδείγματα, χωρίς ωστόσο παραπομπή σε άλλα έργα³.

Μεμονωμένες καταγραφές της σε διάφορα ειδικά έργα, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εξετάζουν και ελληνικά χειρόγραφα, τα οποία φέρουν τη φόρμουλα, παρατηρούνται συχνά· όμως λείπουν πάντα οι καίριες επισημάνσεις, οι συσχετισμοί ή οι αναφορές και άλλων παραδειγμάτων. Ενδεικτικά για την περίπτωση αυτή θα μπορούσα να αναφέρω δύο καταγραφές της· μια, αρκετά πρώιμη, από τον Mercati⁴ και μια άλλη, όχι τόσο πρώιμη, οπωσδήποτε όμως πιο ουσιαστική, από τον Treu⁵.

Ενώ λοιπόν για τη φόρμουλα *ή μὲν χεὶρ ἢ γράψασα*... από χρόνια τώρα, από το 1962, υπήρχε ως βασική εργασία αναφοράς το άρθρο του Garitte, στο οποίο οι ερευνητές παρέπεμπαν συστηματικά και στο οποίο το 1970 και το 1980 προστέθηκαν δύο ακόμη άρθρα, του Treu και του Eleuteri⁶ αντίστοιχα, για την αδελφή φόρμουλα *ὁ γράφων παραγράφει* δε συνέβη το ίδιο. Έτσι για πολύ καιρό ο κάθε ερευνητής, που περιέγραφε κάποιο χειρόγραφο, το οποίο έφερε τη φόρμουλα, αρκούσαν να καταχωρεί αυτήν που είχε μπροστά του ή στην καλύτερη περίπτωση να αναφέρει και κάποια άλλα παραδείγματα που ο ίδιος γνώριζε.

Ένα πολύ σύντομο σημείωμα του Ν. Τωμαδάκη με τίτλο *‘Ο γράφων παραγράφει’* δημιουργεί κάποια προσδοκία για μια ad hoc ειδική εξέταση της

Ο Wattenbach (*Schriftwesen*, σ. 322 και σημ. 1), μιλώντας ευρύτερα για τα λάθη που γίνονται κατά την αντιγραφή των ελληνικών και λατινικών χειρογράφων, παραθέτει το τέλος του βιβλιογραφικού σημειώματος από τον κώδικα 172 (έτ. 1175) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, που κλείνει με τη φόρμουλα *ὁ γράφων παραγράφει* (= αρ. 5) και την κατανοεί ορθά μέσα στα συμφραζόμενά της.

3. Βλ. Mioni, *Introduzione*, σ. 85 και σημ. 46 (= Ελλ. μετάφραση σ. 105, σημ. 46 [= σ. 156]). Ο Mioni μνημονεύει τους κώδικες Par. gr. 83 (= αρ. 29), Marc. gr. 172 (= αρ. 5) και Vat. gr. 1548 (= αρ. 33), 1638 και 1646 (= αρ. 35). Για το πρόβλημα που υπάρχει σχετικά με τον κώδ. Vat. gr. 1638 βλ. παρακάτω σημ. 44.

4. Ο Mercati αναφέρεται στους κώδικες Vat. gr. 2030 και Vat. Ottob. gr. 340. Βλ. τώρα τους αριθμούς 43 και 47, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

5. Ο Treu το 1966 σε βασικό για τα βιβλιογραφικά σημειώματα άρθρο του, που στην πραγματικότητα είναι η δημοσίευση μιας προγενέστερης, του 1963, «Habilitationvortrag», για να δείξει τη συχνότητα των λαθών, αναφέρεται και στη φόρμουλά μας, όπως αυτή απαντά στον Par. gr. 83, όπου η διατύπωση έχει αποφθεγματική μορφή («als sprichwörtlich bezeichnet»). Βλ. Treu, «Schreibernotizen», σ. 141, σημ. 95 και εδώ παρακάτω αρ. 29, σ. 44, σημ. 80. και σ. 50-51, 53. Πρβ. και σημ. 38. Στη φόρμουλα αναφέρεται ο Treu και το 1970, την οποία μάλιστα χαρακτηρίζει «verbreitete Entschuldigungsformel», χωρίς όμως άλλο σχολιασμό ούτε περαιτέρω αναφορές. Βλ. Treu, «Weiterer», σ. 63 σημ. 7 και εδώ αρ. 15.

6. Πλήρη στοιχεία για τα έργα των Garitte, Treu και Eleuteri βλ. στις *Συντομογραφίες βιβλιογραφίας*.

7. Πλήρη στοιχεία βλ. στις *Συντομογραφίες βιβλιογραφίας*. Το ίδιο σημείωμα, με τον ίδιο τίτλο και το ίδιο περιεχόμενο, εκτός από μικρές διαφορές στις τελευταίες σειρές, είχε δημοσιευτεί και στην *ΕΕΦΣΑ* 23 (1972-1973) 17-20. Πρβ. και P. Canart, «Nouvelles recher-

φόρμουλας· η προσδοκία όμως διαψεύδεται αμέσως από τον υπότιτλο του σημειώματος (*Μεταγράφετε ως είναι*), που καθορίζει και τη σκοπιά από την οποία είναι γραμμένο το σημείωμα: εξετάζει τα λάθη που γίνονται κατά την αντιγραφή και όχι το σημείωμα των χειρογράφων ως χαρακτηριστικό που προσδιορίζει ιταλοελληνικά χειρόγραφα, ή έστω ως συνηθισμένη τυπική έκφραση μέσα στα βιβλιογραφικά σημειώματα των ελληνικών χειρογράφων. Επιπλέον η έκταση του σημειώματος —μόλις δύομισή σελίδες— και ο αριθμός των προσκομιζομένων παραδειγμάτων —συνολικά πέντε— είναι ανεπαρκή⁸.

Έτσι εκείνος που ιδιαίτερα πρόσεξε τη φόρμουλα και που κάπως διεξοδικά μίλησε γι' αυτήν είναι ο A. Turyn. Πράγματι το 1964, στον πρώτο τόμο του μεγαλόπνοου έργου του για τα χρονολογημένα ελληνικά χειρόγραφα του 13ου και 14ου αιώνα, στο *Codices vaticani*, με αφορμή την παρουσία της φόρμουλας στον κώδικα Vat. Barber. gr. 455 (έτ. 1276), σημειώνει πως θα ήταν μακρό να απαριθμήσει τα χειρόγραφα στα οποία αυτή επανέρχεται· ακόμη υποστηρίζει πως η ύπαρξή της θα μπορούσε να αποτελέσει κριτήριο για τον τοπικό προσδιορισμό των χειρογράφων που τη φέρουν, συνηγορώντας για μια ιταλοελληνική προέλευση⁹. Από τότε, οι σελίδες 54-55 του *Codices vaticani* του Turyn για πολλούς έχουν γίνει το κύριο σημείο αναφοράς για τη φόρμουλά μας¹⁰.

Στο παρόν άρθρο θα εξετάσω σύντομα τη φόρμουλα ὁ γράφων παραγράφει ακολουθώντας την πορεία και τη μέθοδο που χρησιμοποίησα στην εξέταση της φόρμουλας ἢ μὲν χεῖρ ἢ γράμασα... Θα παραθέσω έναν κατάλογο των χειρογράφων που τη φέρουν και μετά θα κάνω κάποιες παρατηρήσεις με βάση τον κατάλογο αυτό (αριθμητικά δεδομένα, τυπολογία της φόρμουλας κτλ.). Θα διατυπώσω κάποια ειδικά συμπεράσματα που αφορούν τη φόρμουλα και θα

ches et nouveaux instruments de travail dans le domaine de la codicologie», *SeC* 8 (1979) 276 και σημ. 39.

8. Ο Τωμαδάκης παραθέτει πέντε παραδείγματα, από τα οποία τα τέσσερα είναι σταχυολογημένα από τον Turyn (βλ. αρ. 9, 26, 30 και 31) και ένα από τον Benešević (αρ. 51).

9. Βλ. Turyn, *Codices vaticani*, σ. 54-55. Πρβ. και σ. 21-23 (= Vat. gr. 1296 = αρ. 32), 76 (= Vat. gr. 1070 = αρ. 31), 83-84 (= Vat. gr. 1877 = αρ. 40), 88 (= Vat. barber. gr. 39 = αρ. 44), 114 (= Vat. gr. 1562 = αρ. 34) και 168 (= Vat. gr. 1973 = αρ. 41). Πρέπει όμως αμέσως να σημειωθεί ότι ανάμεσα στα χειρόγραφα που γνώριζε ο Turyn υπήρχαν και τρία, των οποίων η ιταλοελληνική προέλευση ήταν προβληματική, κάτι που υπονόμεισε ήδη από την αρχή τη θέση του πως η φόρμουλα αυτή δήλωνε χειρόγραφα προερχόμενα από την Κάτω Ιταλία. Πρόκειται για τα χειρόγραφα Vind. jur. gr. 11 (= αρ. 8), Μόσχας 283 (= αρ. 28) και Vat. gr. 1296 (= αρ. 32). Για το πρώτο ο Turyn, με κάποιο δισταγμό, δέχεται ότι μπορεί να έχει γραφτεί στην Κάτω Ιταλία (*Codices vaticani*, σ. 21-23), ενώ για τα δύο άλλα ότι θα γράφτηκαν στο Άγιο Όρος από γραφείς που προέρχονταν από την Κάτω Ιταλία (ό.π., σ. 54-55). Για τα τρία όμως αυτά χειρόγραφα και γενικότερα για την ισχύ της θεωρίας αυτής βλ. Atsalos, «Die Formel», σ. 740 και εδώ παρακάτω σ. 55 και σημ. 15, 17, 35, 42 και 117.

10. Βλ. π.χ. Follieri, *Codices vaticani*, σ. 55, Canart, *Codices 1745-1962*, σ. 181 κτλ.

κλείσω με κάποιες γενικότερες σκέψεις που αφορούν πια όχι μόνο τις δύο φόρμουλες αλλά και άλλες ενδείξεις που πιστεύεται πως προσδιορίζουν χειρόγραφα ιταλοελληνικής ή ιταλιωτικής προέλευσης.

Κατάλογος χειρογράφων που φέρουν τη φόρμουλα ὁ γράφων παραγράφει

*1. Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη 115β, έτ. 1576, χάρτης, Μηνολόγιο Πραξαπόστολου, γραμμένο στη Μονή των Μεγάλων Πυλών του Δουσίκου (βιβλ. σημ.), προς το τέλος μακρού βιβλιογραφικού σημειώματος (φ. 187):

... εὔχεσθε, καὶ μὴ ἀρᾶ|σθε διὰ τὸν κ(ύριον)·
 ὅτι ἀμαθεὶς εἰμὶ καὶ χορικός τῆς τέχνης· |
 γράμματα οὐκ ἐπίσταμαι, ἀντίστοιχα οὐδ' ὄλως·
 μόνον |κολυβογράμματα, ὀλίγον ἐπαιδευθὴν·
 καὶ διὰ τοῦτο δέ|ομαι καὶ προσκυνῶ τοὺς πάντας·
 ἵνα μὴ ἔχω κατηγορή|αν ὅτι ὁ γράφων παραγράφει·
 [...]¹¹

Κύρια βιβλιογραφική αναφορά¹²: Φ. Α. Δημητρακόπουλος, «Συμβολή εις τους καταλόγους Ελληνίων κωδικογράφων», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982) 296.

Γραφέας: Μελέτιος ευτελής και ελάχιστος των ιερομονάχων (φ. 187). Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5. Ο ίδιος Μελέτιος έχει γράψει άλλα πέντε χειρόγραφα. Βλ. Δημητρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 295-296. Του ίδιου, «Παλαιογραφικά και Μεταβυζαντινά», *ΕΕΦΣΑ* 27 (1979) 194-198.

*2. Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη 2302 (= Ν. Πολλάνη 17), έτ. 1539, χάρτης, «Εξήγησις Νομοκάνονος Ματθαίου Βλαστάρεως», προέλευση ελληνική¹³, μέσα σε μακρό δεύτερο βιβλ. σημ. (φ. 121):

... καὶ ἀναγινώσκον(τες) διὰ τὸν κ(ύριον)ν εὔχεσθαί μ(οι) καὶ μὴ
 ἐπιλήθεσθαι... διότι ἀμαθής... Διό, Γράφο παραγράφο, και ουδεὶς...

Μεταγραφή από το χειρόγραφο. Πρβ. Λάμπρος, RR 274, σ. 362, που έχει όλα τα σημειώματα, κρυπτογραφικά και άλλα, και μέρος του δεύτερου βιβλιογραφικού όχι όμως και το τμήμα όπου η φόρμουλα.

11. Παρέθεσα εκτενές τμήμα από το βιβλιογραφικό σημείωμα, για να δηλωθούν τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία συνήθως επανέρχεται η φόρμουλα· ακόμη για να δείξω ότι μεγάλο μέρος του συγκεκριμένου βιβλιογραφικού σημειώματος είναι έμμετρο. Βλ. και παρακάτω σ. 44.

12. Για τα χειρόγραφα του καταλόγου αυτού δε δίνεται συστηματική βιβλιογραφία· συνήθως αναφέρεται το έργο από το οποίο σταχυολογείται η φόρμουλα ή έργα που έχουν άμεση σχέση μ' αυτήν.

13. Προκύπτει από κτητορικά σημειώματα (φ. 120 και 121), που βεβαιώνουν πως ο κώδικας ανήκε στον επίσκοπο Βουνδίτζης Χαρίτωνα.

Γραφέας: Πέτρος αμαρτωλός και ταπεινός το επίκλην Μαυροειδής. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 385. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

3. Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο 35, 17ος αι., χάρτης, Ευχολόγιο κτλ., γραμμένο στο 'Αγιο 'Όρος (;)¹⁴, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 137):

... εὔχεσθαί μοι | διὰ τὸν κ(ύριο)ν κ(αί) μὴ καταρᾶσθαι ὧτι ὁ πᾶς |
 γραφῶν παραγραφῆ.

Βέης, RR 156, σ. 84.

Γραφέας: Χαρίτος αναγνώστης. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

4. 'Αθως, Ξηροποτάμου 161, έτ. 1617, χάρτης, Μηναίο Ιανουαρίου, γραμμένο στο 'Αγιο 'Όρος (βιβλ. σημ.), μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 250):

... και γὰρ ἐν ἀσθενείᾳ ὧν γράφων παρέγρα|φα
 τῆ ἀμαθείᾳ και τῆ ἀσθενείᾳ παρεμποδόν μοι |...

Σωτ. Ν. Καδάς, «Σημειώματα χειρογράφων των Μονών του Αγίου 'Όρους, Μονή Ξηροποτάμου», *Βυζαντινά* 14 (1988) 332. Ευδόκιμος, RR 198, σ. 72-73.

Γραφέας: Ιωακείμ.

5. Βενετία, Marc. gr. 172 (coll. 574), έτ. 1175, περγαμηνή, «Νόμιμον βιβλίον», προέλευση άδηλη, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 256^v):

... τῶ δὲ ταύτ(ην) γράψαντ(ι) μὴ ὄλ(ως) καταρᾶσθαι,
 ὁ γὰρ γράφων παραγράφει: κ(αί) ἔρρωσθαι.

Μεταγραφή από τον πίν. 93 των Lake. Βλ. Lake, RR 39, II, αρ. 50, σ. 10. E. Mioni, *Thesaurus antiquus, I, Codices I-299* [Ρώμη 1981] σ. 261. Πρβ. *Wattenbach, Schriftwesen*, σ. 322, σημ. 1. Ευαγγελάτου, «Σημειώματα», σ. 211. Βλ. και σ. 21, σημ. 2.

Γραφέας: Ιωάννης ευτελής νοτάριος. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 207. Ευαγγελάτου, ό.π., σ. 94. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

6. Βενετία, Marc. gr. cl. I, 4 (coll. 1396), έτ. 1391, χάρτης, Ευαγγελιστάριο, προέλευση άδηλη, μέσα σε μακρό βιβλ. σημ. (φ. 211^v):

... εὔχεστέ δὴ τὸν κύριον· και μὴ καταρᾶσθε...
 ὧτι και ὁ γράφων παραγράφει...

E. Mioni, *Bibliothecae divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti. Volumen I... Pars prior: Classis I - Classis II, codices 1-120* [Ρώμη 1967]), σ. 8.

14. Ένα κτητορικό σημείωμα, γραμμένο στο παράφυλλο του τέλους του κώδικα, βεβαιώνει ότι αυτός ανήκε στη Μονή Ιβήρων. Στον κατάλογο δυστυχώς δε δίνεται χρονολογική ένδειξη για τη γραφή του κτητορικού σημειώματος.

Γραφέας: Ιωάννης. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 209. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

7. Βενετία, Marc. gr. cl. I 14 (coll. 1119), 12ος αι. Τετραβάγγελο, «Μονής Χρυσοστόμου της κειμένης ἐγγίστα του Ιορδάνου» (φ. XXIV), σε σημ. από μεταγενέστερο χέρι (φ. XXIV):

... καὶ ἡ (= οἱ) αναγινώσκοντες αὐτήν, εὔχεσθαί μοι διὰ τὸν
κύριον, ὥτι (= ὅτι) οὐδεὶς γράφη καὶ οὐ παραγράφη.

Mioni, *ό.π.*, σ. 19. Πρβ. Castellani, RR 847, σ. 12 (με διαφορές στην ορθογραφία: *γράφει* αντί *γράφη* και *παραγράφει* αντί *παραγράφη*).

Γραφέας: άδηλος.

8. Βιέννη, Jug. gr. 11, έτ. 1191, περγαμηνή, Νομοκάνοντας, γραμμένο στο Άγιο Όρος (Μονή Μαγουλά) (βιβλ. σημ.)¹⁵, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 110^v):

... καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθ(ε) αὐτὸν | διὰ τὸν κ(ύριον)ν...
ὅτι (καὶ) ὁ γράφον παραγράφη:-

Μεταγραφή από τον πίν. 363 των Lake. Βλ. Lake, RR 39, V, αρ. 211, σ. 19. Bick, RR 865, σ. 25. Turyn, *Codices vaticani*, σ. 54-55. Πρβ. Montfaucon, *Palaeographia graeca*, σ. 216, όπου δημοσιεύεται το βιβλιογραφικό σημείωμα, όχι όμως και το τμήμα που μας ενδιαφέρει.

Γραφέας: Κωνσταντίνος αναγνώστης. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 253¹⁶. Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 59 και σημ. 318 (βιβλιογραφία για τη Μονή Μαγουλά).

9. Γένουα, Bibl. Franzoniana, MS. 32, έτ. 1321¹⁷, χάρτης, Κείμενα αγιολογικά, ασκητικά, θεολογικά κτλ., προέλευση άδηλη¹⁸. Στο καταστραμμένο τμήμα του βιβλιογραφικού σημειώματος (φ. 241^v), όπως σημειώνει ο Turyn, πρέπει να ήταν γραμμένα τα εξής:

15. Για την προέλευση του κώδικα αυτού βλ. σημ. 9 και 117, όπου συζητείται τόσο η άποψη του Turyn για το συγκεκριμένο χειρόγραφο, όσο και η γενικότερη θέση του πως η φόρμουλα υποδηλώνει χειρόγραφα ιταλοελληνικής προέλευσης. Βλ. ακόμη και την επόμενη σημείωση.

16. Στους Vogel-Gardthausen καταχωρείται και ένας άλλος Κωνσταντίνος αναγνώστης ο..., του οποίου το επωνύμιο έχει αποξεσθεί: αυτός έχει γράψει το 1205 τον κώδικα Ιβήρων 23. Αν πρόκειται για τον ίδιο γραφέα, η θέση για την Αθωνική προέλευση του χειρογράφου ενισχύεται ακόμη περισσότερο.

17. Το χειρόγραφο συνίσταται από δύο τμήματα: το πρώτο (φφ. 1-88) είναι γραμμένο από χέρι του 15ου αιώνα: το δεύτερο (φφ. 89-309) το 1321. Το δεύτερο τμήμα, όπου βρίσκεται το βιβλιογραφικό σημείωμα και η φόρμουλα, ο Turyn (*ό.π.*, σ. 146) υποστηρίζει ότι μπορεί να έχει γραφτεί στην Κάτω Ιταλία, μολονότι η όλη γραφή δε φαίνεται κατωιταλική: μόνο μερικά γράμματα έχουν σχέση μ' αυτήν.

18. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

... καὶ οἱ ἐντυχόντες εὐχεσθ(αί) μοι διὰ τὸν κ(ύριο)ν καὶ μὴ
καταράσθ(αι) ... διὰ τὴν | [χορικογραφίαν· καὶ ὁ γράφων κᾶν μὴ
θέλων] παραγρά(φ)η: ...

Tuygn, *DGM, Italy I*, σ. 146, πίν. 241α. Πρβ. Ν. Τωμαδάκης, «Ο γράφων παραγράφει», σ. 471 και *ΕΕΦΣΑ* 23 (1972-1973) 19¹⁹.

Γραφέας: Το ὄνομα σβησμένο.

10. Δράμα, Μονή Κοσίνιτσας 147, έτ. 1443, χάρτης, Μηναίο Αυγούστου, γραμμένο στη Μονή της Κοσίνιτσας²⁰, μέσα στο βιβλ. σημ. (στο τέλος του χειρογράφου):

19. Να σημειωθεί ότι ο Τωμαδάκης και στα δύο δημοσιεύματά του καταγράφει ως μαρτυρημένα τα: *μὴ καταρᾶσθαι ὅτι ὁ γράφων παραγράφει*, ενώ στην πιστή διπλωματική μεταγραφή του Tuygn τα πράγματα παρουσιάζονται αρκετά διαφορετικά.

20. Το ότι το χειρόγραφο πρέπει να έχει γραφτεί στη Μονή της Κοσίνιτσας ή Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου προκύπτει από το γεγονός πως ο βιβλιογράφος, που έχει γράψει και τον κώδικα 93 της ίδιας Μονής, υπογράφει και τα δυο χειρόγραφα ως «Κοσινιτζιώτης», κάτι που κανονικά δε συνιστά το ὄνομα του μοναχού-βιβλιογράφου, αλλά προσδιοριστική επωνυμία που προέρχεται από τη Μονή στην οποία είχε εγκαταβιώσει αυτός. Τούτο φαίνεται καλύτερα από τα ονόματα και τα επωνύμια των παρακάτω ηγουμένων, ιερομονάχων ή μοναχών, που είχαν ζήσει στη Μονή της Κοσίνιτσας ή είχαν περάσει από αυτήν:

α) Ιωάσαφ Κοσφινιτζιώτης ιερομόναχος, στον οποίο το 1791 επιτρέπεται να περιέρχεται για μια τριετία την επικράτεια της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, για να συγκεντρώσει βοηθήματα για τη Μονή. Σε εγκύκλιο του 1791 της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης που σώζεται στο φ. 87 του κώδικα 66 της Μονής Βλατάδων. Βλ. Α. Αθ. Γλαβίνας, «Εγκύκλιος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης υπέρ βοθηθείας της Ιεράς Μονής της Εικοσιφοίνισσης», *Μακεδονικά* 21 (1981) 352.

β) Ανανίας Κοσφινιτζιώτης ιερομόναχος. Σε επιγραφή του 1805 σε ασημένιο κιβώτιο. Βλ. Κ. Γ. Ζησίου, *Μακεδονίας Χριστιανικά Μνημεία* (Απόσπασμα εκ των Πρακτικών του 1913 της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας), Αθήναι 1914, σ. 187 (= αρ. 94). Η ίδια εργασία με τον τίτλο «Έρευνα και μελέτη των εν Μακεδονία Χριστιανικών μνημείων» είχε δημοσιευτεί στα *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* του έτους 1913 (1914) 119-251.

γ) Γαβριήλ Κοσφινιτζιώτης, που έχει γράψει το 1818 τον κώδικα 344 της Κοσίνιτσας (= τώρα Dujzen 76). Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμέας, RR 92, σ. 31 και 'Ατσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 90 (= αρ. 344) και σ. 91, σημ. 278. Όπως έχει γίνει πια και επίσημα γνωστό, στο Κέντρο «Dujzen» της Σόφιας έχουν καταλήξει τα περισσότερα χειρόγραφα της Μονής. Βλ. Actes de la table ronde: Principes et méthodes du cataloguage des manuscrits grecs de la collection du Centre Dujzen, Sofia 21-23 août 1990, (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Thessalonique 1992.

δ) Χρυσάνθος Κοσφινιτζιώτης, προηγούμενος της Κοσίνιτσας. Σε επιγραφή του 1818 στο παρεκκλήσιο του Προδρόμου και στον Παντοκράτορα του ίδιου παρεκκλησίου. Βλ. Ζησίου, *ό.π.*, σ. 196 (= αρ. 115 και 116).

ε) Αζαρίας Κοσφινιτζιώτης ιερομόναχος, που το 1823 έγραψε έναν αταύτιστο κώδικα της Μονής, που σήμερα έχει τον αρ. 2579 στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας. Βλ. 'Ατσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 98 (= αρ. 6) και σ. 99, σημ. 308.

... καὶ ἡ ἐγχειριζόμενοι τοῦτο· εὐχεσθαί μοι διὰ τὸν Κύριον· ὅτι πᾶς ὁ γράφων κᾶν μι θέλων παραγράφη.-

Παπαδόπουλος-Κεραμέας, RR 92, σ. 35.

Γραφέας: Κοσινιτζιώτης²¹ αμαρτωλός, τάχα και πρωτονοτάριος Ελευθερουπόλεως. Ο ίδιος βιβλιογράφος έχει γράψει και τον κωδ. 93 (έτ. 1441) της ίδιας Μονής, ένα Μηναίο του Σεπτεμβρίου. Βλ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 234.

11. Δράμα, Μονή Κοσίνιτσας 195, έτ. 1505, χάρτης, Πραξαπόστολος, προέλευση άδηλη, προς το τέλος του βιβλ. σημ. (στο τέλος του χειρογράφου):

... καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὐχεσθέ με διὰ τὸν Κ(ύριον)· ὅτι πᾶς ὁ γράφων παραγράφη: ...

Παπαδόπουλος-Κεραμέας, RR 92, σ. 38.

Γραφέας: Συμεών αμαρτωλός μοναχός ο Λουτζέρης. Βλ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 409. Γνωστό μόνο από αυτό το χειρόγραφο του.

12. Ελασσόνα, Μονή Ολυμπιώτισσας 7, έτ. 1651, χάρτης, Απόστολος, προέλευση άδηλη, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 153):

... καὶ μὴ καταράσθαι | ὅτι πᾶς ὁ γράφων, παραγράφη..

Ε. Α. Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα*, Αθήνα 1967, σ. 220 και εικ. 93 (σ. 219).

Γραφέας: Σεραφεΐμ ταπεινός αρχιερέυς. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

13. Ιεροσόλυμα, Πατριαρχική Βιβλιοθήκη, του Τιμίου Σταυρού 48, έτ. 1202, «Προφητολόγιον λειτουργικόν», προέλευση άδηλη²², στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 174^v):

... Εὔχ(ε)σθε ὑπὲρ τοῦ γράψαντος, διὰ τὸν κ(ύριον)· ὅτι ὁ γρα(φεύς)²³ παραγράφη...

Παπαδόπουλος-Κεραμέας, RR 444, III, σ. 105. Πρβ. Turyn, *Codices vaticani*, σ. XIV (Addendum στην σ. 53).

Γραφέας: Νικόλαος ιερέυς. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 363. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

21. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

22. Ο Turyn (*Codices vaticani*, σ. XIV) έτεινε να θεωρήσει το χειρόγραφο ιταλοελληνικό, επειδή νόμιζε ότι αναγνώριζε σ' αυτό γραφή «τύπου ρηγιανού».

23. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας, προφανώς με οδηγό τον τόνο, διαβάζει όχι ο γρά(φων), αλλά ο γρα(φεύς). Πάντως αντικατάσταση της μετοχής με το ουσιαστικό απαντά και στον αρ. 52. Γενικά για τις μεταπλάσεις της φόρμουλας και αντικαταστάσεις όρων βλ. παρακάτω σ. 49-51.

14. Κρυπτοφέρρη (Grottaferrata) A. γ. VII, έτ. 1328/1329, περιγραφή, Ψαλτήριο, γραμμένο στη Σικελία, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 153):

... οἱ αναγινόςκωντ(ες) δια τὸν κ(ύριο)ν: εὔχεσθ(αι)· καὶ μοῖ καταρά-
σθ(αι) στί ο γρα(φον) παραγρα(φει),-

Tuyn, *DGM, Italy I*, σ. 172, πίν. 246c. Πρβ. Rocchi, RR 381, σ. 32 (με εξομάλυνση της ορθογραφίας).

Γραφέας: Νήφων ιερομόναχος Σικελός. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 334. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

15. Λέσβος, Μονή Λειμώνας 142, έτ. 1501, χάρτης, Ωρολόγιο, προέλευση άδηλη²⁴, μέσα στο βιβλ. σημ. (στο τέλος του χειρογράφου):

... καὶ εὔχεσθαί με διατὸν Κύριον· ὅτι πᾶς ὁ γράφων, παραγράφη·
ἢ δὲ θεία γραφή εἰς αἰῶνας μένει...²⁵

Παπαδόπουλος-Κεραμέας, RR 508, σ. 94. Πρβ. Treu, «Weiterer», σ. 63, σημ. 7 και Atsalos, «Die Formel», σ. 695, σημ. 17 και σ. 728, σημ. 80.

Γραφέας: Μανουήλ αναγνώστης του Μαγγούση, αμαρτωλός. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

16. Μεσσήνη (Messina) Bibl. Universitaria, ms San Salvatore 30 + 20, έτ. 1307, Πανηγυρικό, γραμμένο στη «Μάνδρα Σωτήρος ακρωτηρίου Μεσσήνης» (βιβλ. σημ.), μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 265):

... εὔχεσται καὶ | μῆ καταρᾶσται. ὅτι ὁ γράφον παραγράφ(ει).

Tuyn, *DEM, Italy I*, σ. 110 και πίν. 235d.

Γραφέας: Δανιήλ αμαρτωλός και σκευοφύλαξ της Μεγίστης Μάνδρας του Σωτήρος, Ακρωτηρίου Μεσσήνης (φ. 265). Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 98. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

17. Μεσσήνη (Messina), Bibl. Universitaria, ms San Salvatore 86, έτ. 1280, περιγραφή, Τριώδιο κτλ. «Μονής του Σωτήρος, Ακρωτηρίου Μεσσήνης» (βιβλ. σημ.), μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 219):

... εὔχεσθαι κ(αι) μῆ καταρᾶσθ(αι)· ὅτι κ(αι) ὁ γρά(φ)ων | παραγράφη...

24. Κάποια ένδειξη για την προέλευση του χειρογράφου ίσως θα μπορούσε να προκύψει από τα πατρώνυμα(;) Μαγγούσης του γραφέα του κώδικα και Μεντόνης του κτήτορά του (Παντολέων αναγνώστης του Μεντόνη). Ωστόσο η ως τώρα έρευνά μου δεν απέδωσε τίποτε θετικό.

25. Στο σημείωμα αυτό έχουμε ανάμειξη των δύο φορμουλών ὁ γράφων παραγράφει και ἡ μὲν χεῖρ ἢ γράψασα... Το τέλος της δεύτερης φόρμουλας συμπλέκεται με την πρώτη. Για την ανάμειξη αυτή αλλά και για άλλες τέτοιες γενικότερα βλ. 'Ατσαλος, «Die Formel», σ. 695 και 728 και σημ. 17 και 80.

Turyņ, *DGM, Italy I*, σ. 40 και πίν. 295α.

Γραφείας: Φίλιππος τλήμων και αμαρτωλός, ιεροθύτης ο από Βοός. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 418. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

18. Μεσσήνη (Messina), Bibl. Universitaria, ms San Salvatore 149, έτ. 1300/1301, περγαμηνή παλίμψηστη. Ακολουθίες επιτάφειες, γραμμένο πιθανότατα στην Κάτω Ιταλία, ίσως μάλιστα στη Σικελία²⁶, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. III):

... εὔχεσθαι, καὶ | μὴ καταράσθαι, ὅτι καὶ ὁ γρά|φων παραγράφη.

Turyņ, *DGM, Italy I*, σ. 98 και πίν. 233α.

Γραφείας: Νικόλαος αμαρτωλός και ευτελής ιερέυς, τῆ επωνυμία ο Βελλείνος (= Bellino). Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 346. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

19. Μετέωρα, Μονή Βαρλαάμ 22, έτ. 1574, χάρτης, Μηναίο Φεβρουαρίου, γραμμένο στα Μετέωρα²⁷, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 273^v):

... κ(αι) μὴ παρατηρή|τε ἄντα· ὅτι κ(αι) οἱ καληγράφοντες | παραγράφουσιν·
πόσω γε μᾶλλ(ῶν) | ἐγῶ ὁ ἀμαθεῖς.

N. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος εκδιδόμενος... εκ των καταλοίπων Νίκου Α. Βέη* (Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού), Τόμος Β': *Τα χειρόγραφα της Μονής Βαρλαάμ*, Αθήναι 1984, σ. 33 και πίν. 27.

Γραφείας: Μάξιμος αμαρτωλός. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

20. Μετέωρα, Μονή Βαρλαάμ 110, έτ. 1568, χάρτης, Ειρμολόγιο, γραμμένο στα Μετέωρα²⁸, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 106):

... κ(αι) | μὴ παρατηρήσεται αὐτά· ὅτι κ(αι) οἱ καλλι|γράφοντες παραγράφου-
σ(ι): πόσω γε μᾶλλον ἐγῶ | ὁ ἀμαθεῖς:—

26. Βλ. Turyņ, *DGM, Italy I*, σ. 98.

27. Οι τρεις κώδικες της Μονής Βαρλαάμ 22, 110 και 118, όπως σημειώνεται στον Κατάλογο, έχουν «παραπλήσια σημειώματα», αν και προέρχονται από διαφορετικούς γραφείς. Βλ. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, Β', σ. 33, 117 και 124· πρβ. και σ. 270, όπου δημοσιεύεται το αρκετά όμοιο σημείωμα του κώδικα 194 (έτ. 1564) της ίδιας Μονής, χωρίς ωστόσο να υπάρχει σ' αυτό και η φόρμουλα. Ο κώδικας 110 έχει επιπλέον και αφιερωτικό σημείωμα (φ. 123^v), που δεν αφήνει καμιά αμφιβολία πως το χειρόγραφο από την αρχή ανήκε στη μονή Βαρλαάμ· το ίδιο προκύπτει και από ένα κτητορικό σημείωμα γραμμένο κρυπτογραφικά, άδηλο τότε, στο φ. 113 του κώδικα 118 (βλ. Βέης, *ό.π.*, σ. 124-125). Όλα αυτά επιτρέπουν να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι τα τρία χειρόγραφα 22, 110 και 118 της Μονής Βαρλαάμ πρέπει να έχουν γραφτεί στον ευρύτερο χώρο των Μετεώρων, ίσως μάλιστα στο ίδιο βιβλιογραφικό εργαστήριο. Βλ. και παρακάτω σ. 53.

28. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

Βέης, ὁ.π., σ. 117 και πίν. 110.

Γραφέας: Δανιήλ ιερομόναχος²⁹. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

21. Μετέωρα, Μονή Βαρλαάμ 118, έτ. 1546, χάρτης, Ειρμολόγιο κτλ., γραμμένο στα Μετέωρα³⁰, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 100):

... κ(αι) μὴ παρατηρήσονται αὐτά. ὁ | [τι] κ(αι) οἱ καλιηγράφοντες παραγρά-
φουσ(ι)· πόσω γε | [μᾶλλον ἐγὼ ὁ] ἀμαθεῖς:

Βέης, ὁ.π., Β', σ. 124 και πίν. 113.

Γραφέας: ἀδηλος.

*22. Μετέωρα, Μονή Μεταμορφώσεως 84, έτ. 1408, χάρτης, Πραξαπό-
στολος, προέλευση ἀδηλη, μέσα σε μακρὸ βιβλ. σημ. (φ. 113):

... εὔχεστέ διὰ τὸν (κύριο)ν | και μὴ καταράσθαι ὅτι ὁ γράφω(ν) παρα-
γρά(φ)η...³¹

Ν. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος... εκδιδόμενος εκ των καταλοίπων Νίκου Α. Βέη* (Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού), Τόμος Α', Αθήναι 1967, σ. 113-114.

Γραφέας: Θεοφύλακτος ταπεινός και ανάξιος αμαρτωλός και ελάχιστος και ευδελυγμένος (sic) και μολυσμένος... Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

23. Μετέωρα, Μονή Αγίου Στεφάνου 58, έτ. 1667, χάρτης, Εξομολογητά-
ριον, προέλευση ἀδηλη, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 239^{xy}):

... κ(αι) εὔχεσθαί μοι διά τὸν | κ(ύριο)ν· ὅτι ἀμαθεῖς εἶμην τῆς γραφῆς, | ἀλλὰ
και πᾶς ὁ γράφων παραγράφει::

Δ. Ζ. Σοφιανός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας Μονάς των Μετεώρων* (Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού), Τόμος Γ': *Τα χειρόγραφα της Μονής Αγίου Στεφάνου*, Αθήναι 1986, σ. 165 και πίν. 98 και 99.

Γραφέας: Ιωνάς τλήμων και ρακενδύτης (φ. 240 = πίν. 99). Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

29. Όπως παρατηρεί σε μια πρόσθετη σημειώσή του ο Δ. Σοφιανός (Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, Β', σ. 118), ο ιερομόναχος Δανιήλ, που έχει γράψει το αφιερωτικό σημείωμα στο φύλλο 123^v του κώδικα 110, είναι ο γραφέας και του βιβλιογραφικού σημειώματος στο φ. 106, και κατά συνέπεια και ολόκληρου του κώδικα. Βλ. και τον πίνακα 110, στον οποίο δημοσιεύονται πανομοιότυπα των δύο σημειωμάτων, που επιβεβαιώνουν την παραπάνω ταύτιση.

30. Βλ. σημ. 27.

31. Η φόρμουλα επαναλαμβάνεται από μεταγενέστερο χέρι και στο φ. 1. Βλ. Βέης, ὁ.π., σ. 114.

24. Μετέωρα, Μονή Αγίου Στεφάνου 85, έτ. 1579, χάρτης, Διάφορα θεολογικά κείμενα, «χρονογραφικόν έν συντομία...» κτλ., γραμμένο στα Μετέωρα³², μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 143^v):

... εὔχαισθαι... ὅτι εν συντομία ἐγράφοι κ(αι) ὁ γράφων παραγράφι...

Σοφιανός, ὁ.π., Γ', σ. 268 και πίν. 130.

Γραφές: Ανδρέας ταπεινός ιερεύς ο καλόμενος (sic) Λούτζος (φ. 143^v). Βλ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 28 (άλλο ένα χειρόγραφο ομοίου περιεχομένου του 1578: Bodl. Miscell. 82) και E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten* 800-1600, 1A, Βιέννη 1981, αρ. 15 (σ. 34).

25. Μιλάνο, Ambros. C 209 inf., έτ. 1301/1302, περγαμηνή, Ιωάννης Χρυσόστομος, Ομιλίες στη Γένεση, γραμμένο στην Κάτω Ιταλία³³, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 325):

... και μη κ(α)τηράσθ(ε) διὰ τὸν κ(ύριο)ν· ὅτι ὁ γράφων παράγρα(φ)η·

Tuyn, *DGM, Italy I*, σ. 102 και πίν. 234a.

Γραφές: Υάκινθος αμαρτωλός και τάχα μοναχός, χωρικογράφος. Για άλλα χειρόγραφα γραμμένα από τον ίδιο βιβλιογράφο και σωζόμενα βλ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 416. Tuyn, ὁ.π., σ. 102 (πρόσθετη βιβλιογραφία). Βλ. ακόμη παρακάτω τον αριθμό 50 και την εκεί βιβλιογραφία.

26. Μιλάνο, Ambros. S 62 sup., έτ. 1370, χάρτης, Θεοφύλακτος, αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας, Υπόμνημα στα Ευαγγέλια, γραμμένο στην Κάτω Ιταλία, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 116^v):

... οἱ αναγνώστ(αι) | εὔχε|σθε περι ἀὐτ(οῦ) πρὸς τὸν κ(ύριο)ν ++ ὅτι ὁ γράφων παραγράφει.

Tuyn, *DGM, Italy I*, σ. 236 και πίν. 260a. Πρβ. Τωμαδάκης, «Ο γράφων παραγράφει», σ. 471 και *ΕΕΦΣΑ* 23 (1972-1973) 19.

Γραφές: Στέφανος ιερεύς και πρωτοπαπας... Διπρέσσα. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 405.

27. Μόναχο, Bayerische Staatsbibliothek 41, έτ. 1550, χάρτης, Κύριλλος Αλεξανδρείας, Υπομνήματα στους δέκα Μικρούς Προφήτες, γραμμένο στη Βενετία (βιβλ. σημ.), μέσα στο βιβλ. σημ. (στο τέλος του χειρογράφου):

32. Αυτό ενισχύεται από διάφορα αφιερωτικά και κτητορικά σημειώματα, που βρίσκονται στα φφ. 152, 156 και 157 του κώδικα. Βλ. Βέης, ὁ.π., σ. 268-269.

33. Ο Tuyn πιστεύει ότι η ύπαρξη της φόρμουλας συνηγορεί για μια κατωιταλική προέλευση του χειρογράφου. Ακόμη πω, αν το χειρόγραφο έχει προέλευση κατωιταλική, τότε η γραφή του αντιπροσωπεύει το κοινό μοναστικό στυλ γραφής των χειρογράφων της Κάτω Ιταλίας. Βλ. Tuyn, ὁ.π., σ. 102. Για τη γενίκευσή του όμως αυτή βλ. παρακάτω σ. 55 και σημ. 118.

... οἱ ἀναγινώσκοντες... καὶ ὅσα διασφάλματα εὔρηται, διορθώσατε, διὸ τις γράφων παρ' ὁ γράφων...³⁴

Hardt, RR 622, I, σ. 215. Πρβ. Van de Vorst - H. Delehay, RR 42, σ. 99.

Γραφέας: Θωμάς Δημητρίου Υιαλέας (Thoma Demetrio Hyalea, βλ. Hardt, ὁ.π., 213). Οἱ Vogel-Gardthausen (RR 5, σ. 151) καταχωροῦν τον γραφέα ὡς «Θωμάς Δημήτριος Υιαλέα». Γνωστό μόνο αὐτό το χειρόγραφο του.

28. Μόσχα, Συνοδική βιβλιοθήκη 283 Vladimir (484 Savva), ἐτ. 1344, χάρτης, Τριώδιο, γραμμένο στο Ἅγιον Ὄρος³⁵, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 309):

... ὅτι καὶ ὁ γράφων παραγράφη

Archimandrite Amphilochius, *Paleograficheskoje opisanie grečeskich rukopisej IX...XVII Veka*, τόμ. Β', Μόσχα 1880, πίν. 24. G. Cereteli - S. Sobolevskij, *Exempla codicum graecorum litteris minusculis scriptorum annorumque notis instructorum. Volumen prior: Codices Mosquenses*, Μόσχα 1911, σ. 14, πίν. 37, Ιάκωβος Βατοπεδινός, RR 614, σ. 42. Turyn, *Codices vaticani*, σ. 54. *I.M.A.G.E.S.*, σ. 431³⁶.

Γραφέας: ἄδηλος.

*29. Παρίσι, Pag. gr. 83, ἐτ. 1167, περγαμηνή, Τετραβάγγελο, γραμμένο στη Σικελία, (βιβλ. σημ.)³⁷, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 248^v):

... μη δια χω|ρικι(ας) ἐμ(ης) η σαλείας την κατάραν αναπέμπλασθαι
ἡκού|σατε γὰρ κ(αί)³⁸ πολλάκις ἐρρεθ(η) οτι και ο Γράφων Π(αρα)γράφει³⁹

Μεταγραφή ἀπὸ τον πίν. 330 των Lake. Βλ. Lake, RR 39, V, αρ. 190, σ. 12. Για τη φόρμουλα του χειρογράφου αὐτοῦ βλ. και παραπάνω σ. 21-22 και σημ. 2, 3, 5. Εκτενής βιβλιογραφία για

34. Ἐτσι εκδίδει τη φόρμουλα ο Hardt. Οἱ Van de Vorst - Delehay βάζουν πριν ἀπὸ τη μετοχή γράφων το ἄρθρο ὁ: (= διὸ τις ὁ γράφων παρ' ὁ γράφων). Παρά τους βαρβαρισμούς, που πρέπει να αποδοθοῦν μᾶλλον στον γραφέα και ὄχι σε παραναγνώσεις των καταλογογράφων, εἶναι φανερό πως η φόρμουλα πρέπει να νοηθεῖ στη συνηθισμένη μορφή της ὁ γράφων παραγράφει, ὅπου και το ρήμα ἔχει γίνει μετοχή «καθ' ἔλξιν». Η περίπτωση αὐτή δεν ἔχει σχέση με ἄλλες μεταπλάσεις του ρήματος σε μετοχή, ὅπως στους αριθμούς 30 και 51.

35. Το χειρόγραφο, προτοῦ μεταφερθεῖ στη Ρωσία, ἀνῆκε στη Μονὴ Κωνσταμονίτου του Ἁγίου Ὄρους. Για τα ἀπαράδεκτα «προκορούστεια», που υποστηρίζει ο Turyn (*Codices vaticani*, σ. 54) γενικά για τη φόρμουλα και ειδικότερα γι' αὐτό το χειρόγραφο, βλ. παραπάνω σ. 23, 26 και σημ. 9, 15, 17 και παρακάτω σ. 35, 55 και σημ. 42 και 117.

36. Στοιχεῖα για το χειρόγραφο ἔχω ἀντλήσει ἀπὸ τα τρία τελευταία ἔργα: τα δύο πρώτα δεν ἀτόρθωσα να τα συμβουλευτώ γι' αὐτό το χειρόγραφο.

37. Πρβ. σ. 21-22 και σημ. 2, 3 και 5.

38. Ο Treu, προφανῶς ἀπὸ παραδρομή, ἔχει ὅτι ἀντί καί. Βλ. Treu, «Schreibernotizen», σ. 141, σημ. 95. Πρβ. και ἐδὼ παραπάνω σ. 22, σημ. 5.

39. Για την παρανάγνωση περιγράφει ἀντὶ παραγράφει στη φόρμουλα αὐτοῦ του χειρογράφου ἀπὸ τον Montfaucon βλ. παραπάνω σ. 21, σημ. 2. Ἄλλη μια τέτοια παρανάγνωση βλ. στον αρ. 46 (πρβ. και σημ. 60). Για το πρόβλημα γενικότερα βλ. σ. 44-45 και σημ. 82.

το χειρόγραφο στον Garitte, *Formule*, σ. 367-368. Πρβ. Ευαγγελάτου, «*Σημειώματα*», σ. 79 και σημ. 589-592 και σ. 207.

Γραφέας: Σολομών πολυτλήμων και ευτελής νοτάριος ο από Νότου⁴⁰. Βλ. E. Camillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 2A, Βιέννη 1989, αρ. 494 (σ. 178) με βιβλιογραφία. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 401, Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 79. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

30. Πάτμος, Μονή Ιωάννου του Θεολόγου 776, έτ. 1572, χάρτης, Θηκαράς, Ὑμνοι διάφοροι, προέλευση άδηλη, στην αρχή του βιβλ. σημ. (φ. 329):

† οὐδεις ὁ γράφων καὶ ὁ παραγράφειν⁴¹. κ(ύριο)ς διαφυλάξει τοὺς γράφοντας, καὶ τοὺς μὴ γράφοντας:—

Μεταγραφή από τον πίν. 59 του Κομίνης. Βλ. Α. Δ. Κομίνης, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακών κωδίκων* (Βασιλικόν Ἴδρυμα Ερευνών, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών) Αθήνα 1968, σ. 32 και πίν. 59 και Α. Δ. Κομίνης, *Facsimiles of Dated Patmian Codices* (μετάφραση Μ. Ναουμίδης), Αθήνα 1970, σ. 49, πίν. 59.

Γραφέας: άδηλος.

31. Ρώμη, Vat. gr. 1070, έτ. 1291, περγαμηνή, Ψαλτήριο, γραμμένο στην Καλαβρία (βιβλ. σημ.), μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 199):

... οἱ αναγινώσκοντες εὔχεσθαι διὰ τὸν κ(ύριο)ν ὅτι ὁ γράφων πολλάκις παραγράφη:...

Turyn, *Codices vaticani*, σ. 76 και πίν. 174α. Follieri, *Codices vaticani*, σ. 82. Πρβ. Τωμαδάκης, «Ο γράφων παραγράφει», σ. 470 και *ΕΕΦΣΑ* 23 (1972-1973) 19. Ευαγγελάτου, «Γραφεὶς τοῦ 13ου αἰ.», σ. 236.

Γραφέας: Ρωμανός πολυαμάρτητος, ανάξιος ηγούμενος του αγίου Βενεδίκτου του Ουλλάνου... Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 394 (με λάθη στη χρονολογία και το σημείωμα), Ευαγγελάτου, «Γραφεὶς τοῦ 13ου αἰ.», σ. 236. Γνωστά δύο χειρόγραφα του.

32. Ρώμη, Vat. gr. 1296, έτ. 1205, χάρτης βομβύκινος, Λεξικό της Σούδας,

40. Ἐτσι πρέπει να διαβαστεί το σημείο αυτό του βιβλιογραφικού σημειώματος και όχι ὁ ἀπό νοταρίων ἢ ἀπό Νοταρίων, ὅπως εκδίδει ο Μοντφασόν (*Palaeographia graeca*, σ. 61 και 307 αντίστοιχα). Ο Νότος, μικρή πόλη, βρισκόταν νότια των Συρακουσών. Βλ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 409, σημ. 2. Πρβ. Caritte, «Formule», σ. 368.

41. Ο Κομίνης στην ελληνική έκδοση των Πινάκων του (σ. 32) είχε διαβάσει παραγράφειν, λάθος που διόρθωσε στην αγγλική έκδοση (σ. 49). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο γραφέας έχει κάνει λάθος και έχει γράψει παραγράφειν αντί παραγράφων, ὅπως βεβαιώνεται από το τελείως ὅμοιο σημείωμα του Σιναϊτικού κώδικα 2133 (= αρ. 51). Βλ. σχετικά και Τωμαδάκης, «Ο γράφων παραγράφει», *ΕΕΦΣΑ* 23 (1972-1973) 19 και 20 και σημ. 1-3. Πρβ. του ιδίου και *Stud. Cod.*, σ. 471. Να σημειωθεί ότι ο αριθμός και η χρονολογία του Σιναϊτικού κώδικα αναγράφονται λανθασμένα και στα δύο δημοσιεύματα του Τωμαδάκη. Επίσης η διόρθωση που εικάζει δύο φορές του μὴ γράφοντας σε μεταγράφοντας είναι χωρίς νόημα. Πρβ. και σημ. 66 και 68.

προέλευση άδηλη⁴² (φ. 551), μέσα σε έμμετρο βιβλ. σημ. (φ. 551):

... οί αναγινώ|σκοντες εϋ|χεσθαι πάντες |
 ὅτι ό γρά|φων και πά|λιν⁴³ παρα|γράφει |...

Tuyn, *Codices vaticani*, σ. 21-23 και πίν. 160 (με εκτενή βιβλιογραφία για το χειρόγραφο).
 Πρβ. Τωμαδάκης, «Ο γράφων παραγράφει», σ. 470 και *ΕΕΦΣΑ* 23 (1972-73) 19.
 Γραφέας: Ματθαίος, βλ. Tuyn, *ό.π.*, σ. 22. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 298 και 246.
 Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

33. Ρώμη, Vat. gr. 1548, 11ου αι., περγαμινή, Ευαγγέλια, γραμμένο στην Καλαβρία (φ. 75^v), μέσα σε βιβλ. σημ. του γραφέα που συμπλήρωσε τα φύλλα 64-75 κατά τον 15ο αι. (φ. 75^v):

... [οί d]ναγιν(ώ)σκοντ(ες) αϋτῶ· εϋχεσθαι και μη κα<τα>ράσθαι· οτ(ι) ό
 γρα[φ]ον παρα<γρά>φη.

Giannelli, RR 723, σ. 127. Πρβ. Mionni, *Introduzione*, σ. 85, σημ. 46 = Ελλ. Μεταφρ., σ. 105, σημ. 46 (= σ. 156).
 Γραφέας: Νικόλαος (καλαβρός) αμαθής, τλήμων, πρεσβύτερος, Περρεττ(ης;) (= Nicolaus Perrett(i?)) (φ. 75^v). Βλ. Giannelli, *ό.π.*, σ. 127. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

34. Ρώμη, Vat. gr. 1562, έτ. 1318, περγαμινή, Οκτώηχος, γραμμένο στην Κρυπτοφέρρη (φ. 140^v), στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 140^{rv}):

... εϋχαισθαι κ(αι) μη καταράσθαι ὅτι και | ο γρα(φ)ων παραγρά(φ)η.

Μεταγραφή από τον πίν. 189 του Tuyn. Βλ. Tuyn, *Codices vaticani*, σ. 114 και Follieri, *Codices vaticani*, σ. 84. Πρβ. Giannelli, RR 723, σ. 155. Στα δύο πρώτα έργα πλούσια βιβλιογραφία για το χειρόγραφο.
 Γραφέας: Νήφων αμαρτωλός, ταπεινός μοναχός τάχα και διάκονος τον βαθμόν της... Μονής της... Κρυπτοφέρρης (φ. 140^v). Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 334. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

*35. Ρώμη, Vat. gr. 1646⁴⁴, έτ. 1118, περγαμινή, Μάξιμος Ομολογητής,

42. Ο Tuyn, συνεπής με τη θεωρία του, πιστεύει ότι το χειρόγραφο είναι κατωιταλικό ακριβώς για την ύπαρξη της φόρμουλας. Το ίδιο υποστήριξε και ο Mercati, ενώ ο R. Devreese, άλλος ειδικός στα κατωιταλικά χειρόγραφα, αρνείται ότι το χειρόγραφο μπορεί να προέρχεται από την Κάτω Ιταλία. Βλ. Tuyn, *ό.π.*, σ. 22-23. Πρβ. και εδώ παραπάνω σ. 23, σημ. 9 και παρακάτω σ. 55, σημ. 117.

43. Ο Τωμαδάκης (*ό.π.*, σ. 470 και 19) συνάπτει το επίρρημα *πάλιν* στο *γράφων* και μεταφράζει *ό γράφων και πάλιν* = ο αντιγράφων. Προσωπικά θα δίσταζα να βεβαιώσω με κατηγορηματικό τρόπο αν το *πάλιν* πρέπει να συναφθεί με το *ό γράφων* ή με το *παραγράφει*.

44. Ο Mioni (*Introduzione*, σ. 85, σημ. 46 = Ελλ. Μετάφραση, σ. 105, σημ. 46 [= σ. 156]) βεβαιώνει ότι η φόρμουλα απαντά και στον Vat. gr. 1638, ένα περγαμινό χειρόγραφο που περιέχει *Βίους Αγίων*. Στην περιγραφή του χειρογράφου από τον Giannelli (RR 723, σ. 343-

γραμμμένο στην Κάτω-Ιταλία (Ρήγιος;) (βιβλ. σημ.), μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 278^v):

... εὔχεσθαι | διὰ τὸν κ(ύριον)· ὅτι καὶ ὁ γράφον παραγράφει...

Giannelli, RR 723, σ. 366. Πρβ. Follieri, *Codices vaticani*, σ. 56 (χωρίς πίν.). Mioni, *Introduzione*, σ. 85, σημ. 46 = Ελλ. Μετάφραση σ. 105, σημ. 46 (= σ. 156). Turyn, *DGM, Italy I*, σ. 186-187, που θεωρεί πολύ πιθανό ο γραφέας του κώδικα της Φλωρεντίας 10, 15 (βλ. αρ. 54 και σημ. 76) να έχει μιμηθεί το βιβλιογραφικό σημείωμα αυτού του χειρογράφου, όπου βρίσκεται και η φόρμουλα. Ευαγγελάτου, «Σημειώματα», σ. 195.

Γραφέας: Νικόλαος χθαμαλός Ρηγινός. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5. Πρβ. Giannelli, *ό.π.*, σ. 365, Turyn, *ό.π.*, σ. 386. Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 54, 110 και 118.

36. Ρώμη, Vat. gr. 1810, έτ. 953⁴⁵, περγαμηνή παλίμψηστη, Συλλογή αγιογραφική, προέλευση πιθανή ιταλοελληνική⁴⁶, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 103):

† καὶ συγχωρησον π(ατ)ερ ὅτι καὶ ὁ γράφων παραγράφει·

Canart, *Codices 1745-1962*, σ. 181⁴⁷. Πρβ. L. Th. Lefort - J. Cochez, *Palaeographisch Album. Album palaeographicum codicum graecorum minusculis litteris saec. IX et X certo tempore scriptorum. Accedunt quaedam exempla codicum saec. XI-XVI*, Louvain 1932, πίν. 79. Ευαγγελάτου, «Σημειώματα», σ. 129.

345), χωρίς να αναφέρεται η φόρμουλα, σημειώνεται ότι στο φ. 226 υπάρχουν οι φράσεις «παρακαλῶ δὲ πάντας τοὺς έντυγχάνοντας, εὔχεσθαι ὑπὲρ τῆς ἐμῆς εὐτελείας· έν Χριστῷ Ἰησοῦ κτλ. (= Giannelli, σ. 344). Τα συμφραζόμενα επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι στο παραλειπόμενο τμήμα μπορεί να βρίσκεται η φόρμουλα, όπως βεβαιώνει και ο Mioni. Παρ' όλα αυτά, καθώς ο Mioni και ο Giannelli δεν καταχωρούν τό κείμενο της φόρμουλας, εγώ πάλι δεν είχα την ευκαιρία να συμβουλευτώ το ίδιο το χειρόγραφο, δεν την περιέλαβα στον κατάλογο, κυρίως γιατί δε θα μπορούσα ούτε τον τύπο της να αναγνωρίσω ούτε άλλες παρατηρήσεις να κάνω γι' αυτήν.

45. Το χειρόγραφο είναι παλίμψηστο και η φόρμουλα απαντά στο τμήμα που είναι γραμμένο το 935. Η δεύτερη γραφή είναι του 13ου αιώνα· βλ. Canart, *ό.π.*, σ. 181.

46. Ρητή μαρτυρία για την προέλευση του χειρογράφου δεν έχουμε. Ο Canart (*ό.π.*, σ. 181), που φαίνεται να συµμερίζεται την άποψη του Turyn για τη φόρμουλα (de qua formula probabiliter italograeca), χωρίς να είναι κατηγορηματικός, θεωρεί τον κώδικα ιταλοελληνικό. Πρβ. και σ. 179: Scriptura ... stilum italograecum Rhegium pluries denuntiat. Για μια τέτοια προέλευση ενδείξεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν η περγαμηνή, που είναι παλίμψηστη, η γραφή, που μοιάζει με τύπου «άσου πίκας», και η χρήση στο βιβλιογραφικό σημείωμα του ρήματος ξύω με την έννοια του γράφω. Όμως για την ισχύ πια των κριτηρίων αυτών βλ. παρακάτω Επισημείωση (σ. 57-58).

Κατά την άποψή μου, η βεβαιότερη ένδειξη για μια ιταλοελληνική προέλευση του χειρογράφου ίσως να βρίσκεται στη μνεία μέσα στο αφιερωτικό σημείωμα (φ. 132) της «χωρας αγι(ας) Αγαθ(ης)», όπου Αγάθη πρέπει να είναι η γνωστή πόλη της Καλαβρίας. Βλ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 376.

47. Στη σ. 181 του Καταλόγου του Canart παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφία για το χειρόγραφο και το γραφέα. Επίσης διορθώνεται ένα λάθος των Lefort-Cochez, οι οποίοι, παρασυρμένοι από τους Vogel-Gardthausen (RR 5, σ. 261), συγχέουν το γραφέα Λέοντα του χειρογράφου με τον Λεόντιο «Επίσκοπο Νεαπόλεως Κυπρίων νήσου».

Γραφέας: Λέων πάνοικτρος και αμαρτωλός. Canart, *ό.π.*, σ. 18. Πρβ. Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 88, σημ. 710 και σ. 117⁴⁸.

37. Ρώμη, Vat. gr. 1811, έτ. 1147, περγαμηνή, Ευχολόγιο, προέλευση ιταλοελληνική(;) ⁴⁹, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 167):

... οί άναπτίσσοντι(ες) αυτ(ο) και ή μεταγράφο(ντες) ευχ(εσθε) (και) μη κατ(α)ρ(α)σθ(ε): ότι (και) ό γρά(φων) παραγρα(φει): —

Canart, *Codices 1745-1962*, σ. 189. Πρβ. Lake, RR 39, VIII, αρ. 316, σ. 13, πίν. 582. Ευαγγελάτου, «Σημειώματα», σ. 203. Η μεταγραφή κατά τον Canart με επαλήθευση από τον πίν. 582 των Lake, που εκδίδουν το βιβλιογραφικό σημείωμα με λάθη.

Γραφέας: Πέτρος ευτελής και ανάξιος δοϋλος... (φ. 99^v και 167). Βλ. Canart, *ό.π.*, σ. 189. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 389, Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 94.

38. Ρώμη, Vat. gr. 1837, 13ος-14ος αι. ⁵⁰, περγαμηνή παλίμψηστη, ποικίλα λειτουργικά, προέλευση ιταλοελληνική ⁵¹, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 185):

τέλο(ς) είληφεν τ(ής) του Δαμασκοϋ· εργωπήειας· εί αναγινό(σ)κωντές ευχέσθ(αι) | δια τ(ών) κ(ύριο)ν δι(και) ό γράφ(ων) παραγράφη

Canart, *Codices 1745-1962*, σ. 288.

Γραφέας: Δαμασκής(;) - Δαμασκός(;) ⁵².

*39. Ρώμη, Vat. gr. 1853, έτ. 1173, περγαμηνή παλίμψηστη, «Παρακλητικόν», προέλευση ιταλοελληνική, προς το τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 124):

... εί άναγίνώσκωντες | εύχεσθαι· και μι καταράσθαι. οτι και ό γράψ(ας) | παραγράφει· †

48. Η Ευαγγελάτου στη σ. 88, σημ. 710 παρατηρεί ότι ο γραφέας Λέων «δεν αναφέρεται παρά Vogel-Gardthausen», ενώ στη σ. 117 σωστά επισημαίνει το λάθος τους. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

49. Για μια ιταλοελληνική προέλευση του κώδικα, εκτός από τη φόρμουλα, συνηγορούν τα ονόματα που βρίσκονται σε δεήσεις γραμμένες από περισσότερα χέρια, σε διάφορες εποχές, στα φύλλα 83^v, 84^v, 96^v, 99^v. Βλ. Canart, *ό.π.*, σ. 189.

50. Το χειρόγραφο αποτελείται από τέσσερα τμήματα, γραμμένα σε διαφορετικές εποχές. Βλ. Canart, *ό.π.*, σ. 288. Το τμήμα που μας ενδιαφέρει (φφ. 108-185), όπου βρίσκεται και το βιβλιογραφικό σημείωμα με τη φόρμουλα (φ. 185), χρονολογείται στον 13ο-14ο αιώνα.

51. Ο Canart (*ό.π.*, σ. 228) βεβαιώνει πως τα διάφορα τμήματα του χειρογράφου (βλ. την προηγούμενη σημ.) έχουν γραφτεί από γραφείς αμαθείς ιταλοέλληνες. Ειδικότερα για το τμήμα που μας ενδιαφέρει ο Canart σημειώνει ότι το έχει υπογράψει ένας scriba italograecus sat imperitus.

52. Ο Canart πιστεύει (*ό.π.*, σ. 288) ότι ο γραφέας του τμήματος που μας αφορά υποδηλώνεται στο βιβλιογραφικό σημείωμα με τη γενική του Δαμασκοϋ. Αν αυτό αληθεύει, τότε η ονομαστική μπορεί να είναι ο Δαμασκός αλλά και ο Δαμασκής. Τέτοιος όμως γραφέας, όπως παρατηρεί και ο P. Canart, λείπει από τους γνωστούς καταλόγους βιβλιογράφων.

Μεταγραφή του κρυπτογραφικού σημειώματος⁵³ από τον πίν. 590 των Lake. Βλ. Lake, VIII, αρ. 322, σ. 14 και πίν. 590. Πρβ. Follieri, *Codices vaticani*, σ. 58, Canart, *Codices 1745-1962*, σ. 345⁵⁴, Ευαγγελάτου, «*Σημειώματα*», σ. 210.

Γραφέας: Θεόδωρος ευτελής ιερέυς ή θύτης (φ. 123^v+124). Βλ. Follieri, *ό.π.*, σ. 58. Canart, *ό.π.*, σ. 344-345. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 141. Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 80. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

*40. Ρώμη, Vat. gr. 1877, έτ. 1292, περγαμνή παλίμψηστη, Τυπικό ιταλοελληνικό, γραμμένο στη Σικελία (βιβλ. σημ.), μέσα σε μακρό βιβλ. σημ. (φ. 177^{r-v}):

... *οι αναγνωσκον(ες) εϋχεσθαι μοι | δια τον κ(υριο)ν και μη καταρασται διτι
και ο γραφον | παραγρα(φει): και μάλλιστ(α) δ<ν>τος μου αμαθοϋς και
απε|δεϋτ(ου) και...*

Turyn, *Codices vaticani*, σ. 83 και πίν. 176 (με πλούσια βιβλιογραφία για τον κώδικα στις σ. 84-85). Πρβ. Canart, *Codices 1745-1962*, σ. 441 (με παραπομπή στον Turyn). Ευαγγελάτου, «Γραφείς του 13ου αι.», σ. 235.

Γραφέας: Παύλος Κορινθίος (φ. 177^{2r-v}). Βλ. Turyn, *ό.π.*, σ. 82-83. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 377, Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 235. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

41. Ρώμη, Vat. gr. 1973, έτ. 1373, περγαμνή παλίμψηστη, Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου κτλ., γραμμένο στην Καλαβρία (βιβλ. σημ.), στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 57^v):

... *οι αναγεινοστες (sic) | την δελτ(ον) ταϋτην, εϋχεσται δια τον κ(υριο)ν ...
και μη καταρασται διτι ο γραφον παρα|γραφήν⁵⁵.*

Turyn, *Codices vaticani*, σ. 168 και πίν. 202b. Πρβ. Follieri, *Codices vaticani*, σ. 83.

Γραφέας: Αντώνιος ευτελής και ταπεινός ιερέυς της Αγίας Χριστίνας (φ. 57^v). Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 39. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

53. Στο ίδιο φύλλο, αμέσως παρακάτω, ένα σχετικά σύγχρονο χέρι έχει μεταγράψει το κρυπτογραφικό σημείωμα όχι όμως πιστά, όπως παρατηρεί και η Follieri (*ό.π.*, σ. 58, σημ. 135). Σ' ό,τι αφορά το τμήμα που παραθέσαμε, στην αποκρυπτογραφημένη μεταγραφή (πίν. 590) διαβάζουμε: *ει αναγινώσκωντες | εϋχεσθαι και μη καταρασθαι διτι και ο γραφον | παραγρα-φει +*.

54. Στα έργα της Follieri και του Canart δίνεται εκτενής βιβλιογραφία για τον κώδικα. Βλ. ακόμη Dölger (*BZ* 40, 1940, 122), ο οποίος σε βιβλιοκρισία του έργου των Lake ξαναδιαβάζει το δεύτερο βιβλιογραφικό σημείωμα, όμως με λάθη και αυτός, και το κυριότερο, σ' ό,τι μας αφορά, παραλείπει το τελευταίο τμήμα, που δεν είναι έμμετρο, όπου όμως βρίσκεται η φόρμουλα.

55. Ο αμαθής προφανώς γραφέας Αντώνιος, όπως διαφαίνεται και από άλλα λάθη του κειμένου του, έγραψε *παραγραφήν* αντί *παραγράφειν*, το οποίο μπορεί να είναι απαρέμφατο, μπορεί όμως και ρήμα, τρίτο ενικό πρόσωπο με καταχρηστική προσθήκη του τελικού *νι*. Ένα άλλο απαρέμφατο *παραγράφειν* αντί της μετοχής *παραγράφων* χρησιμοποιείται στον αρ. 30. Βλ. σημ. 41 και 96.

42. Ρώμη, Vat. gr. 2000, έτ. 1102, περγαμηνή, Βίοι αγίων, γραμμένο στην Καλαβρία (βιβλ. σημ.), στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 204^v):

... οἱ αναγινώσ|κοτες (sic) εὔχεσθ(αι) καὶ μὴ καταρασθ(αι) |ᾧτι καὶ ὁ γρ(άφων)⁵⁶ παραγρ(άφει): †

Μεταγραφή από τον πίν. 551 των Lake. Βλ. Lake, RR 39, VIII, αρ. 302, σ. 9, πίν. 551. Πρβ. Follieri, *Codices vaticani*, σ. 55 και σημ. 129 (βιβλιογραφία για τον κώδικα στις σ. 55-56). *Hagiographi Bollandiani*, RR 726, σ. 12 (: ὁ γράψας παραγράφ. †)⁵⁷. Ευαγγελάτου, «Σημειώματα», σ. 188.

Γραφέας: Παχώμιος μοναχός (φ. 204^v). Βλ. Follieri, *ό.π.*, σ. 55. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 380. Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 52. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

43. Ρώμη, Vat. gr. 2030, έτ. 1020, περγαμηνή, Εφραίμ Σύρος κτλ., γραμμένο στην Κάτω Ιταλία (βιβλ. σημ.)⁵⁸, προς το τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 105^v):

... Συγχωρήσατέ μου π(ατέ)ρες καὶ ἀ|δελφοὶ ὡς διὰ τὸν κ(ύριο)ν... ᾧτι κ(αὶ) ἡ (Ι. οἱ) γράφοντ(ες) παραγράφουν· |...

Μεταγραφή από τον πίν. 493 των Lake. Βλ. Lake, RR 39, VII, αρ. 274, σ. 12. Mercati, *Per la storia*, σ. 209, σημ. 3. Πρβ. Ευαγγελάτου, «Σημειώματα», σ. 148.

Γραφέας: Μάρκος ανάξιος κληρικός παναμαρτωλός Μονής... Σώζοντος... (φ. 105^v). Βλ. Mercati, *ό.π.*, σ. 209-210, ο οποίος επανεκδίδει το σημείωμα, διορθώνει τη χρονολογία και άλλα λάθη των Vogel-Gardthausen, (RR 5, σ. 29 και σημ. 2) και συζητάει την προέλευση του γραφέα και του χειρογράφου. Ευαγγελάτου, *ό.π.*, σ. 41.

44. Ρώμη, Vat. Barber. 39, έτ. 1294/5, περγαμηνή, Κύριλλος Αλεξανδρείας, Λεξικό, γραμμένο στην Κάτω Ιταλία⁵⁹, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 76^v):

... γιὰ τὸν | κ(ύριο)ν εὔχεσθαι (καὶ) μὴ κατα|ράσθαι· ᾧτι (καὶ) ὁ γράφων παραγράφει:

Μεταγραφή από τον πίν. 178α του Turyn. Βλ. Turyn, *Codices vaticani*, σ. 88 και πίν. 178α. Πρβ. Carocci, *Codices Barberiniani graeci* (RR 728α), τόμ. 1, σ. 40. Ευαγγελάτου, *Συλλογή*, σ. 165.

Γραφέας: Βαρνάβας (φ. 76^v). Βλ. Turyn, *ό.π.*, σ. 88-89. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5.

56. Έτσι μεταγράφουν τη φόρμουλα οι Lake και η Follieri. Στο *Ad Catalogum codicum hagiographicorum graecorum Bibliothecae Vaticanae Supplementum* (RR 726, σ. 12) η φόρμουλα εκδίδεται: ὁ γράψας παραγράφ. + Στο χειρόγραφο, ὅπως καθαρά φαίνεται στον πίν. 551 των Lake, οι λέξεις γράφονται συντεταγμένες (ο ΓϞ παραΓϞά: +) και είναι λογικό να συμπληρώσουμε τη φόρμουλα στη συνηθέστερη μορφή της. Στη μοναδική φορά που έχουμε γράψας αντί γράφων σε κάποιο κρυπτογραφικό σημείωμα η κατάληξη -ας γράφεται με τη συνηθισμένη βραχυγραφία της (βλ. αρ. 39).

57. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

58. Βλ. Mercati, *Per la storia*, σ. 209-210. Lake, *Indices*, σ. 114 και σημ. 219 και εδώ αμέσως παρακάτω.

59. Αυτό συνάγει ο Turyn (*ό.π.*, σ. 88) από το ύφος της γραφής.

*45. Ρώμη, Vat. Barber. gr. 455, έτ. 1276, περγαμηνή παλίμψηστη, Ψαλτήριο, γραμμένο στη Σικελία (βιβλ. σημ.), μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 145):

... δι αναγινῶσκοντ(ε)ς ευχεσθ(ε) | δια τὸν κ(ύρι)ον (και) μῆ καταρασθ(ε)
ὅτι (και) ὁ γρα(φ)ων τυχῶν (και) παρα|γράφη...

Μεταγραφή από τον πίν. 168α του Turyn. Βλ. Turyn, *Codices vaticani*, σ. 53 και πίν. 168α. Γραφέας: Βασίλειος ιερέυς τη επωνυμία πρεσβύτερος Λέων Σικελός από χώρας Αετού. (φ. 145). Βλ. Turyn, *ό.π.*, σ. 53. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5. Πρβ. Ευαγγελάτου, «Γραφείς του 13ου αι.», σ. 195. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

46. Ρώμη, Vat. Ottob. gr. 58, έτ. 1538, χάρτης, Ιλιάδα με σχόλια κτλ., προέλευση άδηλη, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 403^v):

... και οί ένταῦθα αναγινώσκοντες και ψάλλοντ...
εὔχαισθε... ὑπέρ αὐτ.. δια τὸν κύριον ὅτι ὁ γράφων περιγράφει⁶⁰

Feron-Battaglini, RR 733, σ. 38.
Γραφέας: άδηλος.

47. Ρώμη, Vat. Ottob. gr. 340, έτ. 1534⁶¹, χάρτης, Ιωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψη ιστοριών, γραμμένο στην Κάτω Ιταλία (βιβλ. σημ.), μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 287^v):

... ἡμέρα· τ̄ε· ὠρα τ̄α· ὁ γράφων· παραγράφει· ευχεσ|θαι και μη καταράσθαι· ὅτι
οὐδεῖς ἀσφα|λματος (sic)...

Μεταγραφή από τον πίν. Vb του Mercati. Βλ. Mercati, *Per la storia*, σ. 178 και πίν. Vb. Πρβ. Feron-Battaglini, RR 733, σ. 180 (με εξομάλυνση των τόνων). Γραφέας: Ιωακείμ Τούμβουτα αμαρτωλός αδελφός εκ της κόμης της Γητάλας (φ. 287^v). Βλ. Mercati, *ό.π.*, σ. 178, σημ. 2. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 165.

48. Ρώμη, Vat. Pal. gr. 225, έτ. 1452, χάρτης, Ψαλτήριο, προέλευση άδηλη, στο τέλος του βιβλ. σημ. (στο τέλος του χειροῦγράφου):

... και ὅσι αναγινόςκετε εὔχεσθε δια τὸν κ(ύρι)ον και μι καταράσθε ὅτι
ἀμαθῆς ἤμην τοῦ γράφην ... και πάλιν λέγη και ὁ γράφων παραγραφῆ⁶².

60. Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω αν πρόκειται για παρανάγνωση των καταλογογράφων ή για λάθος του γραφέα. Για τη συνηθισμένη παρανάγνωση της βραχυγραφίας της πρόθεσης *παρά* (ξ) ως *περί* (π) βλ. παραπάνω σ. 21 και 33 και σημ. 2 και 39 και παρακάτω σ. 44-45 και σημ. 82.

61. Οι Feron-Battaglini (RR 733, σ. 179) ως χρονολογία γραφής του κώδικα δίνουν το 1526. Όμως ο Mercati έχει δείξει πειστικά ότι πρόκειται για λάθος των καταλογογράφων. Βλ. Mercati, *Per la storia*, σ. 178 σημ. 2 και πίν. Vb.

62. Καθώς δεν έχω δει το χειρόγραφο ή φωτογραφία του, δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω αν

Stevenson, RR 734, σ. 120.

Γραφέας: Μιχαήλ ο καστ... Οι Vogel-Gardthausen, (RR 5, σ. 313) συμπληρώνουν ὁ Καστ[ρη-
νός?]. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

49. Ρώμη, Bibl. Vallicelliana, ms E 37, έτ. 1317⁶³, χάρτης, Κύριλλος
Αλεξανδρείας, Λεξικό, γραμμένο στην Καλαβρία (βιβλ. σημ.), στο τέλος του
βιβλ. σημ. (φ. 91^v):

... ὁ ἀδελφοὶ (καὶ) π(ατέ)ρες | εὔχεσθ(αι) [τω] [γ]ράψαντ(ι)· δ(ιὰ) τ(ὸν)
κ(ύριο)ν ὅτι (καὶ) ὁ γράφ[ων] | παραγράφ[ει]: +++

Μεταγραφή από τον πίν. 238b του Turyn. Βλ. Turyn *DGM, Italy I*, σ. 129.

Γραφέας: Πέτρος Τουσκάνος (φ. 91^v). Βλ. Turyn, *ό.π.*, σ. 129. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5,
σ. 387. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

50. Σικάγο, University Library, ms 135, έτ. 1303, περγαμηνή, Τετραβάγ-
γελο, προέλευση άδηλη, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 313^v):

... (καὶ) οἱ ἀναγιν(ωσ)κο(ντες) ευχεσθ(ε) (καὶ) μὴ κ(α)τηράσθ(ε) διὰ τ(ὸν)
κ(ύριο)ν ὅτι ὁ γρά(φων) παραγράφ(φ)η ...⁶⁴

Μεταγραφή από τον πίν. 66 του Clark. Βλ. Clark, RR 50, σ. 246 και πίν. 66⁶⁵.

Γραφέας: Ὑάκινθος αμαρτωλός και χωρικογράφος. Για άλλα χειρόγραφα γραμμένα από τον
ίδιο γραφέα βλ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 416, Clark, *ό.π.*, σ. 246. Βλ. επίσης τον αρ. 25 και
την εκεί βιβλιογραφία.

51. Σινά, Μονή Αγίας Αικατερίνης 2133, έτ. 1575⁶⁶, χάρτης, Ψαλτήριο,
γραμμένο στο «Μπουντούνην»⁶⁷, στο τέλος του βιβλ. σημ. (χωρίς ένδειξη
φύλλου):

το παραγραφή είναι παρανάγνωση του Stevenson ή λάθος του πρωτοτύπου. Αν ο τόνος βρισκό-
ταν στην παραλήγουσα, τότε θα ήταν πιο εύκολο να διαβάσουμε παραγράφει, όπως έτσι ή αλλιώς
πρέπει να νοήσουμε τη λέξη, με απλό ορθογραφικό λάθος.

63. Το χειρόγραφο συγκροτείται από τρία μέρη. Εδώ μας ενδιαφέρει το πρώτο τμήμα (φφ.
1-91^v), που είναι γραμμένο στην Καλαβρία το 1317. Βλ. Turyn, *DGM, Italy I*, σ. 129.

64. Βλ. την επόμενη σημείωση.

65. Να σημειωθεί ότι εδώ έχουμε μια άλλη παρανάγνωση της φόρμουλας, η οποία, όπως
φαίνεται στον πίν. 66 του Clark, είναι γραμμένη με συντομογραφικό τρόπο. Τις δύο λέξεις, που
γράφονται με επίτημηση, ο Clark (σ. 246) τις διαβάζει «ο γραμματεὺς παραδραμει».

66. Ο Τωμαδάκης (*ό.π.*, σ. 471), προφανώς από παραδρομή, σημειώνει ως ταξινομικό
αριθμό του χειρογράφου το 2132 και ως αιώνα γραφής του τον 14ο. Πρβ. και σημ. 41.

67. Ο άγνωστος βιβλιογράφος στο μακρό βιβλιογραφικό σημείωμά του μας πληροφορεί
ότι άρχισε να γράφει το «ψαλτήριν» τον Φεβρουάριο του 1575 στο «Μπουντούνην». Τον Οκτώ-
βριο φτάσανε εις την Σοφίαν», όπου ξεκουράστηκαν ως τα Χριστούγεννα και εκεί «απογρά-
φτηκη και το λοιπόν ψαλτήριν». Παρόλο που δεν μπόρεσα να ταυτίσω το «Μπουντούνην», το
χειρόγραφο ωστόσο πρέπει να έχει γραφτεί στην περιοχή της Βουλγαρίας ή της Μ. Ασίας
(Μπουντρούμ;) και ασφαλώς δεν έχει προέλευση ιταλοελληνική.

† οὐδείς ὁ γράφων καὶ οὐ παραγράφων· Κύριος διαφυλάξει τοὺς γράφοντες καὶ τοὺς μὴ γράφοντες⁶⁸.

Βλ. Benešević, RR 768, III.1, σ. 349. Πρβ. Ν. Τωμαδάκη, «Ο γράφων παραγράφει», σ. 471 και ΕΕΦΣΑ 23 (1972-1973) 19⁶⁹.

Γραφέας: ἀδηλος.

52. Σόφια, Dujđen 25 (Κοσίνιτσα 171)⁷⁰, έτ. 1312 ή 1320⁷¹, χάρτης, «Ανθολόγιον Μηναίων» (Σεπτέμβριος - Αύγουστος), προέλευση ἀδηλη, προς το τέλος μακρού βιβλ. σημ. (φ. 246^v)⁷²:

... καὶ οἱ ἀναγινώσκ(ον)τες π(ατε)ρες κ(αι) ἀδελφοί... συγχωρήσατέ μοι, ὅτι (καὶ) πᾶς ὁ Γραφεὺς παραγράφει.

Αντιγραφή από το χειρόγραφο. Βλ. και Α. Džurova - E. Velkovska, «Manoscritos griegos datatos de la colleccion del centro de investigaciones eslavo-bizantinas «Ivan Dujđen» (Siglos XII-XIV)», στο: *Simposio sobre el Tiempo*, Madrid 1990, σ. 111-139, ιδιαίτερα σ. 116.

Γραφέας: Μαλαχίας αμαρτωλός ιερομόναχος. Πρβ. Παπαδόπουλος-Κεραμέας, RR 92, σ. 96. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 273. Ἀτσαλος, *Τα χροφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 64 (αρ. 171). Džurova-Velkovska, *ό.π.*, σ. 116.

53. Σόφια, Dujđen 367 (Κοσίνιτσα 2), έτ. 1667, χάρτης, Μάξιμος Πελοποννήσιος, Διδαχές, προέλευση ελληνική (γραμμένο στην Κοσίνιτσα;)⁷³, μέσα

68. Η εικασία του Τωμαδάκη, έστω και με ερωτηματικό, πως το μὴ γράφοντας πρέπει να νοηθεί ως μεταγράφοντας είναι, θαρρώ, περιττή. Βλ. και παραπάνω σ. 34 και σημ. 41.

69. Για τα λάθη του Τωμαδάκη βλ. τις σημειώσεις 41, 66 και 68.

70. Ως προς την ταύτιση του χειρογράφου (Dujđen 25 = Κοσίνιτσα 171) δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα. Συμφωνούν τόσο το περιεχόμενο όσο και όλα τα κωδικολογικά στοιχεία. Πρόβλημα υπήρχε και υπάρχει ως προς την χρονολογία της γραφής του. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας (RR 92, σ. 36) χρονολογεί τη γραφή του χειρογράφου, σύμφωνα με την ένδειξη του βιβλιογραφικού σημειώματος, στο 1312 (έτος 'Σωκ' = 6820-5508 = 1312). Ήδη όμως οι Vogel-Gardthausen (RR 5, σ. 273), με τον αστερίσκο που είχαν βάλει στη χρονολογία 1312, υποδήλωναν πως υπάρχει ασυμφωνία ανάμεσα στο χρόνο και την ινδικτιώνα (ό.π., σ. VI). Πράγματι στο βιβλιογραφικό σημείωμα ως ινδικτιώνα δίνεται η τρίτη (= Γ'). Στο έτος ωστόσο 1312 αντιστοιχεί ινδικτιώνα 10, ενώ τρίτη ινδικτιώνα έχει το έτος 1320, το οποίο και υιοθετούν οι κυρίες Džurova-Velkovska (ό.π.).

71. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

72. Στο βιβλιογραφικό σημείωμα αμέσως στη δεύτερη σειρά υπάρχει και η φόρμουλα:

Ἡ χεὶρ μὲν ἡ Γράμασα τὴν δέλτ(ον) ταύτην,
ταφεῖναι μέλλει, (καὶ) σκότ(ει) καλυφθῆναι,
ἡ (δὲ) Γραφή μένει εἰς τοὺς αἰών(ας) αμῆν.

Να σημειωθεί ότι η επίτμηση σκ^τ του χειρογράφου μπορεί να διαβαστεί ως σκότ(ω), όπως τη διαβάζουν οι Džurova-Velkovska, μπορεί όμως και ως σκότ(ει), τύπο συνηθέστερο σε τέτοια κείμενα.

73. Η ελληνική προέλευση του χειρογράφου πιστοποιείται από τον τόπο, όπου βρισκόταν αυτό ως το 1917 (και που ήταν η Μονή της Κοσίνιτσας του Παγγαίου, όπου πιθανό και να

στο βιβλ. σημ. (φ. 385^ν):

Ἵπερ (l. εἴ περ) παρεσφάλημεν ἕκτινος τύχη (sic),
 ἄνθρωποι μη κρίνεσθαι βροτοῦς καγὼ δε |
 και σφαλμάτων πέπλησμε, ἄχρι σφονδήλου ...
 ὅτι ὁ γράφον παραιοσφάλει ...

Αντιγραφή από το χειρόγραφο.

Γραφέας: Κοσμάς Αλεκτρουπολίτης⁷⁴. Λείπει στους Vogel-Gardthausen, RR 5. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

54. Φλωρεντία, Laur. 10, 15, έτ. 1335/1336, περγαμηνή παλίμψηστη, Τυπικό του Αγίου Σάββα σε μια κατωιταλική παραλλαγή, γραμμένο στη Σικελία (βιβλ. σημ.)⁷⁵, μέσα στο βιβλ. σημ. (φ. 182):

... και οί ἀνα|γινωσκόνταις αυτό· εὐχαιοσθ(ε) μοι δια | τον κ(ύριο)ν· ὅτι και ὁ γράφων παραγράφι⁷⁶ ...

Μεταγραφή από τον πίν. 249b του Turyn. Βλ. Turyn, *DMG, Italy I*, σ. 186 και πίν. 249b. Στις σελίδες 186-187 πλούσια βιβλιογραφία για το χειρόγραφο και τον βιβλιογράφο. Για τη φόρμουλα πρβ. και Dmitrievskij, RR 43, III, σ. 159.

Γραφέας: Ιωάννης αναγνώστης ο Σταβαλέρης εκ χώρας Σαραγούσας. Βλ. Turyn, *ό.π.*, σ. 187. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 199 και 208 (και στις δύο σελίδες ο ίδιος γραφέας και το ίδιο χειρόγραφο).

55. Φλωρεντία, Laur. 86, 15, έτ. 1347⁷⁷, χάρτης, Excerpta θεολογικά, Μιχαήλ Ψελλός κ.ά., γραμμένο στην Καλαβρία (βιβλ. σημ.)⁷⁸, στο τέλος του βιβλ. σημ. (φ. 178^ν):

... | εὐχέσθ(αι) οί μελετώντ(ες) (και) μη καταράσθ(αι): | ὅτι ὁ γράφ(ων)
 π(αρα)γράφει:-

Μεταγραφή από τον πίν. 254d του Turyn. Βλ. Turyn, *DGM, Italy I*, σ. 204 (με βιβλιογραφία για το χειρόγραφο στη σ. 205).

Γραφέας: Νικόλαος Σηλλάριος παπάς από χώρας Καλλιπόλεως. Πρβ. Vogel-Gardthausen, RR 5, σ. 356. Γνωστό μόνο αυτό το χειρόγραφο του.

γράφτηκε· βλ. και τον αριθμό 10 και τη σημ. 20), και από τον τόπο καταγωγής του βιβλιογράφου Κοσμά. Για την Αλεκτρούπολη ή Ανακτορόπολη βλ. ἼΑτσαλος, *Τα χροφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 33 και σημ. 56, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

74. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

75. Βλ. Turyn, *DGM, Italy*, σ. 186.

76. Ο Turyn (*ό.π.*, σ. 186-187) συσχετίζει το βιβλιογραφικό σημείωμα του χειρογράφου αυτού με το αντίστοιχο του Vat. gr. 1646. Βλ. αρ. 35.

77. Ο κώδικας συνίσταται από δύο μέρη· εδώ μας ενδιαφέρει το δεύτερο μέρος (φφ. 150-185^ν), γραμμένο το 1347 στην Καλαβρία.

78. Βλ. Turyn, *DGM, Italy I*, σ. 204.

Η τυπολογία της φόρμουλας

Μελετώντας το κείμενο των παραδειγμάτων που έχουν παρατεθεί για τη χρήση της φόρμουλας ὁ γράφων παραγράφει, παρατηρούμε πως αυτή, τις περισσότερες φορές, είναι αποσπασμένη από ένα ευρύτερο σύνολο, το λεγόμενο βιβλιογραφικό σημείωμα. Η φόρμουλα απαντά προς το τέλος των βιβλιογραφικών σημειωμάτων, στο σημείο όπου οι γραφείς, αφού αναφέρουν τα σχετικά με τη γραφή του χειρογράφου (παραγγελία, χορηγοί, συνεργοί, έξοδα, χρόνος γραφής κτλ.), ζητούν συγγνώμη για τα σφάλματα⁷⁹ που διαπράττουν κατά την αντιγραφή, γιατί, όπως λένε, είναι αγράμματοι (αμαθείς, άπειροι της γραφής, χωρικοί, χωρικογράφοι, σφαλτογράφοι κτλ.). Τα δύο ρήματα που πιο συχνά εισάγουν τη φόρμουλα είναι το *εὔχεσθαι* και το *μὴ καταρᾶσθαι*, ενώ η φράση που ακολουθεί το *εὔχεσθαι* είναι *διὰ τὸν Κύριον*. Ἐτσι η συνηθέστερη μορφή, με την οποία απαντά η φόρμουλα μέσα στα κυριότερα συμφραζόμενά της, είναι η ακόλουθη⁸⁰:

... εὔχεσθέ μοι διὰ τὸν Κύριον καὶ μὴ καταράσθε
ὅτι ὁ γράφων παραγράφει.

Το ρήμα *παραγράφω* στη φόρμουλα χρησιμοποιείται ως τεχνικός όρος με την ειδική σημασία του «κάμνω σφάλμα κατά την αντιγραφή»⁸¹. Και επειδή κάποτε η πρόθεση *παρὰ* γράφεται με τη συνηθισμένη βραχυγραφία της (ϙ), που μοιάζει

79. Η λέξη *σφάλματα* στα σημειώματα αυτά είναι ευρύτερη από τη συνώνυμη *λάθη*. Ενώ με το *λάθη* νοούνται σχεδόν αποκλειστικά τα αντιγραφικά, με το *σφάλματα* δηλώνονται και αυτά, γενικότερα όμως ό,τι σε άλλα σημειώματα ονομάζονται *αμαρτήματα* ή *αμπλακήματα*. Ἄλλωστε δε λείπουν τα σημειώματα, όπου στο ίδιο σημείο και μέσα στα ίδια συμφραζόμενα ο βιβλιογράφος παρακαλεί αόριστα να συγχωρεθούν οι αμαρτίες του, για τις οποίες χρησιμοποιεί αδιάφορα τη μια ή την άλλη λέξη. Σε κάποιες από τις περιπτώσεις αυτές η έννοια διαφορείται σε τέτοιο σημείο, που είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς με κατηγορηματικό τρόπο αν πρόκειται για αντιγραφικά λάθη ή γενικά για αμαρτήματα ή σφάλματα.

80. Η συχνότητα με την οποία διαπράττονται τα λάθη οδηγεί σε μια διατύπωση, που σε κάποιες περιπτώσεις παίρνει αποφθεγματική μορφή. Μια τέτοια π.χ. διατύπωση διαβάζουμε στον Pag. gr. 83 (= αρ. 29). Πρβ. και σημ. 5.

81. Ἐτσι εξηγείται το ρήμα ως περίπτωση I, 3 στο λήμμα *παραγράφω* στην ελληνική μετάφραση του λεξικού των Liddell-Scott με παραπομπή στον Cobet, *Novae lectiones quibus continentur observationes criticae in scriptores graecos*, Lugduni Batavorum 1858, σ. 684. Πράγματι ο ολλανδός φιλόλογος, κατανοώντας ορθά το *παραγράφω* της φόρμουλας, το χρησιμοποιεί, για να μεταφράσει το *παραγνῶναι* στη φράση του Ξενοφώντα: *οὐδὲν θαυμαστόν... παραγνῶναι τοὺς δικαστὰς* (Απομνημονεύματα I.1.17) ως *secus iudicare, in iudicando errasse*.

Ἐμοια χρήση της *παρὰ* γίνεται και στο ρήμα *παρτηρούμαι* στο παρακάτω επιτίμιο του Θεοδώρου του Στουδίτη: *εἰ μὴ φιλοκάλως κρατεῖ (ο καλλιγράφος) τὸ τετράδιον... καὶ παρτηρεῖται τὰ τε ἀντίστοιχα καὶ τοὺς τόνους καὶ τὰς στιγμάς, ἀνὰ μετανοίας λ' καὶ ρ' (Επιτίμια, Περὶ τοῦ Καλλιγράφου, νδ' = PG 99, 1740C)*. Εδώ το *παρτηρεῖται* πρέπει να το μεταφράσουμε «δε βλέπει ορθά», «παραβλέπει» και διαπράττει λάθη στη γραφή των αντιστοιχων, των τόνων και των στιγμών.

με τη βραχυγραφία της *περί* (π̄), για το λόγο αυτό μερικές φορές τόσο από παλιούς βιβλιογράφους όσο και από νεότερους ερευνητές ή καταλογογράφους γίνεται παρανόηση του *παραγράφω* ως *περιγράφω*⁸².

Ένας άλλος λόγος που μπορεί να συνετέλεσε, ώστε τα δύο ρήματα να εναλλάσσονται γενικότερα στα χειρόγραφα και όχι μόνο στη φόρμουλα ως διαφορετικές γραφές (*variae lectiones*), είναι το γεγονός πως και τα δύο είχαν χρησιμοποιηθεί ως τεχνικοί όροι και με μία άλλη ειδική έννοια, μ' αυτήν του «σύρω γραμμὴν ἄνωθέν τινος, ἐξαλείφω, διαγράφω» ή «ἐγκλείω, οὕτως εἰπεῖν, ἐν ἀγκύλαις, παρ' Ἄττ. διαγράφω, ἐξαλείφω», όπως ερμηνεύονται αντίστοιχα τα δύο ρήματα *παραγράφω* και *περιγράφω* στο Λεξικό των Liddell - Scott - Κωνσταντινίδη⁸³.

Η φόρμουλα αποτελεί ένα «σχῆμα λέξεως» γνωστό ως «παρονομασία», που ανήκει στα λεγόμενα «ρητορικά σχήματα». Πράγματι στη φόρμουλα γίνεται «σκόπιμος ἐπιφορὰ τοῦ συνθέτου ρήματος μετὰ τὸ ἀπλοῦν», όπως συνήθως ορίζεται στα εγχειρίδια των *Συντακτικῶν* το είδος του «σχῆματος λέξεως», στο οποίο υπάγεται η φόρμουλα: ἴσως ἀκόμη θα μπορούσαμε να πούμε ότι στη φόρμουλα παρατηρείται και «ἐπανάληψις τῆς αὐτῆς λέξεως κατὰ διάφορον σημασίαν», ένα άλλο είδος «σχῆματος λέξεως», αν τα *γράφω-παραγράφω* τα θεωρούσαμε ως μία λέξη και όχι ως δύο διαφορετικές.

Ὡς προς τη χρονική διάρκεια, ἀπὸ τον κατάλογο των χειρογράφων, ἀλλὰ πολύ πιο εύκολα και παραστατικά ἀπὸ τον πίνακα της κατανομῆς των χειρογράφων κατὰ αἰῶνα και προέλευση, που δημοσιεύεται παρακάτω, χρήση της φόρμουλας διαπιστώνεται ἀπὸ τον 10ο ως τον 17ο αἰῶνα. Εἰδικότερα, χωρὶς ἀκόμη να εμπλακούμε στο πρόβλημα της προέλευσης των χειρογράφων, κάτι που θα μας ἀπασχολήσει λίγο παρακάτω⁸⁴, διαπιστώνουμε πως στον 12ο, 13ο και 14ο αἰῶνα η συχνότητα με την οποία επανέρχεται η φόρμουλα εἶναι μεγαλύτερη

82. Βλ. τους ἀριθμούς 29 και 46 και τις ἀντίστοιχες σημειώσεις 39 και 60. Πρβ. και σημ. 2.

83. Για το ρῆμα *παραγράφω* με την ειδική αὐτή σημασία βλ. το οικείο λῆμμα στα μεσαιωνικά λεξικά του Φωτίου, της Σούδας, του Ζωναρά (πρβ. και το λῆμμα *παραγράφους*), καθώς και στα νεότερα, ἐκτός ἀπὸ το λεξικό των L.-S.- Κωνσταντινίδη, που ἀνεφερα ἤδη, των L.-S.-J., Bailly, Lampe και Sophocles. Για τη χρήση του ρήματος μ' αὐτή την έννοια χαρακτηριστικὸ εἶναι το ἀκόλουθο χωρίο του Γαληνοῦ (Kühn VII, 892): *οὐ γὰρ δὴ ὁμοίως τοῖς νῦν οἱ πρόσθεν εὐχερεῖς ἦσαν οὐδ' ἔτοῖμοι παραγράφειν παλαιῶν λέξιν ὡσαύτως γεγραμμένη ἐν ἄπασιν τοῖς ἀντιγράφοις...* Για το χωρίο αὐτὸ βλ. και R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Παρίσι 1954, σ. 81, σημ. 8.

Για το *περιγράφω* βλ. το οικείο λῆμμα στα λεξικά των E. Στεφάνου, L.-S.- Κωνσταντινίδη, L.-S.-J., Bailly, Lampe. Πρβ. ἐπίσης R. Pfeiffer, *History of classical Scholarship. From the Beginning to the End of the Hellenistic Age*, Οξφόρδη 1968, σ. 113, σημ. 7 = ελληνική μετάφραση (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΕΕΣ, Σειρά βοθητικών ἔργων 1), Αθήναι 1972, σ. 134, σημ. 5, ὅπου και πρόσθετη βιβλιογραφία.

84. Βλ. παρακάτω σ. 54-55.

Κατανομή χειρογράφων κατά αιώνα και προέλευση

Αιώνας	Σύνολο ΧΧΦ. κατά αιώνα	Άδηλης προέλευσης ΧΧΦ.		Ιταλοελληνικά ΧΧΦ.		Ελληνικής προέλευσης ΧΧΦ.	
		Αριθμοί ΧΧΦ.	Σύνολο κατά αιώνα	Αριθμοί ΧΧΦ.	Σύνολο κατά αιώνα	Αριθμοί ΧΧΦ.	Σύνολο κατά αιώνα
10ος	1			36	1		
11ος	2			33, 43	2		
12ος	8	5	1	29, 35, 37(;), 39, 42	5	7, 8	2
13ος	8	13, 32	2	17, 31, 38, 40, 44, 45	6		
14ος	15	6, 9, 50, 52	4	14, 16, 18, 25(;), 26, 34, 41, 49, 54, 55	10	28	1
15ος	3	22, 48	2			10	1
16ος	13	11, 15, 30, 46	4	27, 47	2	1, 2, 19, 20, 21, 24, 51	7
17ος	5	12, 23	2			3(;), 4, 53	3
Γενικό Σύνολο	55		15		26		14

και γι' αυτό τα παραδείγματα για τούτους τους αιώνες είναι πολυπληθέστερα. Μετά κατά ένα περιεργό τρόπο, που ίσως οφείλεται συμπτωματικά στο αποθησαυρισμένο ως τη στιγμή υλικό, χρήση της φόρμουλας δε διαπιστώνεται για τον 15ο αιώνα, για να γνωρίσει αυτή μια νέα άνθιση στον 16ο αιώνα. Η χρήση της περιορίζεται αισθητά στον 17ο αιώνα, για να εξαφανιστεί οριστικά από τον 18ο αιώνα και εφεξής.

Τοπικά, η διάδοσή της είναι πιο περιορισμένη από ό,τι της φόρμουλας *ή μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...* και η χρήση της εντοπίζεται κυρίως στη Νότια Ιταλία και Σικελία σε άλλες περιοχές του παλαιού ευρύτερου Βυζαντινού χώρου (Θεσσαλία, Άγιον Όρος, Δράμα, Κωνσταντινούπολη, Συρία, Παλαιστίνη) αντιπροσωπεύεται από ευάριθμα παραδείγματα⁸⁵.

Τέλος ως προς το περιεχόμενο ισχύει ό,τι έχουμε παρατηρήσει και διαπιστώσει και για τη φόρμουλα *ή μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...*: Τα χειρόγραφα που καταγράφονται ως παραδείγματα χρήσης της φόρμουλας είναι στη μεγάλη πλειονότητά τους εκκλησιαστικού ή λειτουργικού περιεχομένου, λιγότερα θρη-

85. Για το πρόβλημα της προέλευσης των χειρογράφων γενικά και ειδικότερα αυτών που χαρακτηρίζονται ως άδηλης προέλευσης βλ. περισσότερα παρακάτω σ. 54 και σημ. 115.

σκευτικού (κυρίως κείμενα και λόγοι πατέρων της εκκλησίας) λίγα λεξικογραφικού ή νομικού και ένα της «θύραθεν» παιδείας (αρ. 46).

Για να μελετηθούν τα παραδείγματα χρήσης της φόρμουλας, ώστε να αναζητηθεί ευκολότερα η «αρχετυπική» μορφή αλλά και οι άλλες κύριες ή βασικές μορφές με μικρές ή μεγαλύτερες αποκλίσεις, έκρινα σκόπιμο να κατατάξω το συγκεντρωμένο υλικό σε ομάδες ή κατηγορίες με βάση τον αριθμό των λέξεων⁸⁶, που έχει η φόρμουλα σε κάθε χρήση της. Στο εσωτερικό κάθε ομάδας ή κατηγορίας οι παραλλαγές κατατάχτηκαν αλφαβητικά με βάση την πρώτη λέξη⁸⁷ της φόρμουλας. Ύστερα από τη «διπλωματική» έκδοση του κειμένου των σημειωμάτων που προηγήθηκε, στην εδώ αναγραφή των μορφών της φόρμουλας εξομαλύνεται η ορθογραφία του κειμένου των χειρογράφων (βαρβαρισμοί) καθώς και μερικά προφανή λάθη των εκδοτών ή καταλογογράφων όχι όμως και λάθη από πρώτο χέρι που απαντούν στα ίδια τα χειρόγραφα⁸⁸. Τα τελευταία, παρά τους ολοφάνερους σολοικισμούς, τα σεβάστηκα και τα κατέγραψα όπως έχουν, αφού απαντούν στα ίδια τα χειρόγραφα⁸⁹.

Πίνακας μορφών της φόρμουλας

1. Δύο λέξεις	
1.1. γράφων παρέγραφα	: 4
2. Τρεις λέξεις	
2.1. διό γράφω, παραγράφω	: 2
2.2. ό γράφων παραγράφει	: 47 ⁹⁰

86. Ως λέξεις μετριοούνται όχι μόνο τα κλιτά μέρη του λόγου (ουσιαστικά, επίθετα, ρήματα, κτλ.), αλλά και τα λεγόμενα άκλιτα ή μόρια (επιρρήματα, προθέσεις, σύνδεσμοι, κτλ.), καθώς και το άρθρο.

87. Με την ευρύτερη πάντα έννοια του όρου, όπως διασαφηνίζεται στην προηγούμενη σημείωση.

88. Ιδού μερικά λάθη κατά κατηγορίες. Λάθη εκδοτών ή καταλογογράφων: περιγράφει αντί παραγράφει στον αρ. 29 (βλ. σημ. 39), ό γράφωσ αντί ό γράφωσ στον αρ. 42 (βλ. σημ. 56), ό γραμματεύς παραδράμει αντί ό γράφωσ παραγράφει στον αρ. 50 (βλ. σημ. 65). Λάθη χειρογράφων: παραγράφωσ αντί παραγράφει στον αρ. 27 (βλ. σημ. 34), παραγράφεισ αντί παραγράφωσ στον αρ. 30 (βλ. σημ. 41), παραγράφωσ (-ειν) αντί παραγράφεισ στον αρ. 41 (βλ. σημ. 55). Λάθη αμφίβολα: περιγράφει στον αρ. 46 και παραγραφήσ στον αρ. 48, για τα οποία δεν είμαστε βέβαιοι πως έχουν στα ίδια τα χειρόγραφα· βλ. τις σημ. 60 και 62 αντίστοιχα.

89. Πρέπει ωστόσο αμέσως να προσθέσω πως αυτό έγινε μόνο για την αναφορά των παραδειγμάτων σ' αυτόν τον πίνακα, όπου μπορεί κανείς να βρει συγκεντρωτικά όλες τις μαρτυρημένες μορφές, με τις οποίες αναγράφεται η φόρμουλα στα χειρόγραφα. Στην περαιτέρω επεξεργασία του υλικού και την αναζήτηση των πραγματικών μορφών της φόρμουλας, που υπόκεινται σε κάθε περίπτωση, εκεί τα λάθη αυτά, παρά την όποια γραφή τους, δε λαμβάνονται υπόψη. Οι αναγνώστες καταλαβαίνουν, υποθέτω, πως δεν πρόκειται για αντίφαση, αλλά για κάτι που υπαγορεύεται από την οπτική, με την οποία η φόρμουλα αντιμετωπίζεται κάθε φορά.

90. Στο παράδειγμα αυτό, στο οποίο έτσι αρχίζει η φόρμουλα, μας δίνεται αυτούσια, χωρίς καμιά αφαίρεση, αυτό που αποκαλώ «αρχετυπική», μορφή της. Βλ. παρακάτω, σ. 49.

3. Τέσσερις λέξεις
- 3.1. διὸ τίς γράφων παρ ὁ γράφων⁹¹ : 27
= 1. παραγράφων
- 3.2. καὶ ὁ γράφων παραγράφει : 24, 48
(παραγραφή αρ. 48)⁹²
- 3.3. ὁ γάρ γράφων παραγράφει : 5
- 3.4. ὅτι ὁ γραφεὺς⁹³ παραγράφει : 13
- 3.5. ὅτι ὁ γράφων παραγράφει : 1, 14, 16, 22, 25, 26, 33,
(περιγράφει αρ. 46)⁹⁴ 46, 50, 55
- 3.6. ὅτι ὁ γράφων παραγράφει⁹⁵ : 41
- 3.7. ὅτι ὁ γράφων παρασφάλλει : 53
4. Πέντε λέξεις
- 4.1. ὅτι καὶ ὁ γράφων παραγράφει : 6, 8, 17, 18, 28, 29, 34,
35, 36, 37, 38, 40, 42,
44, 49, 54
- 4.2. ὅτι καὶ ὁ γράψας παραγράφει : 39
- 4.3. ὅτι καὶ οἱ γράφοντες παραγράφουν : 43
- 4.4. ὅτι καὶ οἱ καλλιγράφοντες παραγράφουσι : 19, 20, 21
- 4.5. ὅτι ὁ γράφων πολλάκις παραγράφει : 31
- 4.6. ὅτι ὁ πᾶς γράφων παραγράφει : 3
- 4.7. ὅτι πᾶς ὁ γράφων παραγράφει : 11, 12, 15
5. Ἑξι λέξεις
- 5.1. ἀλλὰ καὶ πᾶς ὁ γράφων παραγράφει : 23
- 5.2. ὅτι καὶ πᾶς ὁ γραφεὺς παραγράφει : 52
- 5.3. ὅτι ὁ γράφων καὶ πάλιν παραγράφει : 32
- 5.4. ὅτι οὐδεὶς γράφει καὶ οὐ παραγράφει : 7
- 5.5. οὐδεὶς ὁ γράφων καὶ οὐ παραγράφει⁹⁶ : 30
- 5.6. οὐδεὶς ὁ γράφων καὶ οὐ παραγράφων : 51
6. Ἑπτὰ λέξεις
- 6.1. καὶ ὁ γράφων κἄν μὴ θέλων παραγράφει : 9
- 6.2. ὅτι καὶ ὁ γράφων τυχὸν καὶ παραγράφει : 45

91. Βλ. σημ. 34.

92. Βλ. σημ. 62.

93. Βλ. σημ. 23.

94. Βλ. σημ. 60.

95. Βλ. σημ. 55.

96. Στην πραγματικότητα η περίπτωση αυτή (5.5 = αρ. 30) είναι ἴδια με την επόμενη (5.6 = αρ. 51)· για λόγους ὅμως που ἔχω εξηγήσει (βλ. σημ. 89) καταχωρεῖται ξεχωριστά. Πρβ. και σημ. 41.

7. Οκτώ λέξεις

7.1. ότι πᾶς ό γράφων κᾶν μὴ θέλων παραγράφει: 10
(βλ. και 6.1.)

Η μελέτη λοιπόν των παραδειγμάτων, όπως αυτά έχουν καταταχτεί στον παραπάνω πίνακα, επιτρέπει να προβούμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις και παρατηρήσεις.

Αριθμητικά πολυπληθέστερες είναι οι ομάδες, στις οποίες η φόρμουλα απαρτίζεται από τέσσερις λέξεις (17 στις 55 περιπτώσεις, δηλαδή ποσοστό περίπου 30%) ή από πέντε (26 στις 55 περιπτώσεις, δηλαδή ποσοστό περίπου 50%). Οι άλλες κατηγορίες ή ομάδες, στις οποίες η φόρμουλα αποτελείται από δύο ως οκτώ λέξεις, είναι ολιγάριθμες⁹⁷. Παρά την αριθμητική όμως αυτή υπεροχή των ομάδων 3 (φόρμουλα με τέσσερις λέξεις) και 4 (φόρμουλα με πέντε λέξεις), αν θέλαμε να εντοπίσουμε την «αρχετυπική» μορφή της φόρμουλας, εύκολα, νομίζω, θα συμφωνούσαμε πως αυτή συγκροτείται από τρεις λέξεις και έχει τη μορφή *ό γράφων παραγράφει*. Σ' όλες τις άλλες μορφές διαπιστώνουμε μικρές ή μεγάλες επεμβάσεις, γι' αυτό παρατηρούνται αποκλίσεις κατά τις οποίες ή μεταπλάθεται η συντακτική δομή της φόρμουλας ή προστίθενται λέξεις, πιο συχνά μόρια, ή, σπανιότερα, αφαιρούνται τέτοια. Οι αφαιρέσεις και κυρίως οι προσθήκες γίνονται συνήθως στην αρχή ή στο εσωτερικό της φόρμουλας, ενώ το τέλος της μένει σχεδόν αναλλοίωτο και τελειώνει με το ρήμα *παραγράφει* εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες μεταπλάθεται συντακτικά⁹⁸, και μια περίπτωση όπου το *παραγράφει* μεταφράζεται και αντικαθίσταται από το συνώνυμό του *παρασφάλλει* (3.7. = αρ. 53).

Η φόρμουλα στην «αρχετυπική» μορφή της απαρτίζεται από το άρθρο *ό*, τη μετοχή *γράφων* και το ρήμα *παραγράφει*, και η συντακτική λειτουργία των όρων είναι η ακόλουθη: Το άρθρο *ό* καθιστά τη μετοχή *γράφων* επιθετική και αυτή χρησιμεύει ως υποκείμενο στο ρήμα *παραγράφει*.

Μεταπλάσεις της συντακτικής αυτής δομής παρατηρούνται στις παρακάτω περιπτώσεις⁹⁹:

Στο 1.1. (= αρ. 4): η μετοχή *γράφων* από επιθετική έχει γίνει χρονική και το

97. Κάθε κατηγορία ή ομάδα αντιπροσωπεύεται από ένα ή δύο παραδείγματα, εκτός από την περίπτωση με έξι λέξεις, όπου αριθμούνται έξι παραδείγματα.

98. Παραδείγματα βλ. στον παραπάνω πίνακα και αμέσως εδώ παρακάτω.

99. Δε θεωρώ συνειδητές επεμβάσεις και επομένως δεν κατατάσσω στις αποκλίσεις ή μεταπλάσεις λάθη, έστω και από πρώτο χέρι, όπως των περιπτώσεων 3.1 (= αρ. 27: *παραγράφων αντί παραγράφει*), 3.6 (= αρ. 41: *παραγράφειν αντί παραγράφει*), 5.5 (= αρ. 30: *παραγράφειν αντί παραγράφων*) και ας τις καταχώρησα στον πίνακα χωριστά, για να υποδηλώσω ότι στα χειρόγραφα είναι δυνατόν να συναντήσουμε τη φόρμουλα μ' αυτές τις μορφές έστω και με λάθη. Βλ. σχετικά και τη σημ. 89.

ρήμα έχει αλλάξει πρόσωπο από τρίτο σε πρώτο¹⁰⁰.

Στο 2.1. (= αρ. 2): η μετοχή *γράφων* έχει μετατραπεί σε ρήμα και τα δυο πια ρήματα ασύνδετα μπαίνουν σε πρώτο πρόσωπο.

Στα 4.3. (= αρ. 43) και 4.4. (= αρ. 19, 20, 21): και οι μετοχές και τα ρήματα μπαίνουν στον πληθυντικό αριθμό: επιπλέον στα τρία χειρόγραφα της περίπτωσης του 4.4. η μετοχή *γράφοντες* έχει αντικατασταθεί από το *καλλιγράφοντες*¹⁰¹.

Στο 5.4. (= αρ. 7): η μετοχή μεταπλάθεται σε ρήμα και τα δύο ρήματα, σε τρίτο πρόσωπο, συνδέονται παρατακτικά με τον σύνδεσμο *και*.

Αντίστροφη μετάπλαση έχουμε στις περιπτώσεις 5.5. (= αρ. 30)¹⁰² και 5.6. (= αρ. 51), όπου η μετοχή μένει αναλλοίωτη, ενώ μεταπλάθεται σε μετοχή το ρήμα του τέλους της φόρμουλας, κάτι που, όπως είπαμε, συμβαίνει πολύ σπάνια: οι δύο μετοχές, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση (5.4. = αρ. 7), συνδέονται κατά παράταξη.

Αλλαγές ή αντικαταστάσεις όρων της φόρμουλας παρατηρούνται πολύ πιο σπάνια¹⁰³. Ειδικότερα διαπιστώνουμε αντικατάσταση της μετοχής *γράφων* με τη μετοχή *γράφας* και με το ουσιαστικό *γραφείς* στις περιπτώσεις 4.2. (= αρ. 39), 3.4. (= αρ. 13) και 5.2. (= αρ. 52) αντίστοιχα, ενώ μια και μοναδική φορά στο 3.7. (= αρ. 53) το *παραγράφει*, όπως είδαμε, αντικαθίσταται, θα έλεγα μεταφράζεται, με το συνώνυμό του *παρασφάλλει*¹⁰⁴.

Αυτές είναι οι μεταπλάσεις της συντακτικής δομής και οι αλλαγές ή αντικαταστάσεις όρων της φόρμουλας. Σ' όλες τις άλλες περιπτώσεις, που είναι και οι πολυπληθέστερες, παρατηρούνται αφαιρέσεις ή προσθήκες λέξεων ή συνηθέστερα μορίων, που φυσικά αυτές συνεπάγονται και τις αναγκαίες συντακτικές αλλαγές, ανάλογα με τα συμφραζόμενα.

Αφαιρέσεις διαπιστώνουμε στις περιπτώσεις 1.1. (= αρ. 4), 2.1. (= αρ. 2), 3.1. (= αρ. 27), 5.4. (= αρ. 7), στις οποίες παραλείπεται το άρθρο *ό* με διαφορετικές κάθε φορά μεταπλάσεις της σύνταξης, που η παράλειψη αυτή συνεπάγεται.

Μια σοβαρή αλλαγή στη συντακτική δομή της φόρμουλας επιφέρει η

100. Αλλαγή ή μετάπλαση της μετοχής *γράφων* από επιθετική σε χρονική παρατηρείται και στο 3.1 (= αρ. 27) μέσα όμως σε άλλα συμφραζόμενα. Το ότι το *παραγράφων* στην περίπτωση αυτή πρέπει να νοηθεί ως *παραγράφει* βλ. τις σημειώσεις 34 και 91.

101. Για τη φόρμουλα στα τρία αυτά παραδείγματα του 4.4 (= αρ. 19, 20, 21) ως κωδικολογικό στοιχείο βλ. και παρακάτω σ. 53.

102. Για το ότι το *περιγράφει* στο παράδειγμα αυτό πρέπει να διαβαστεί ως *παραγράφων* βλ. τη σημ. 41. Πρβ. και τις σημ. 96 και 99.

103. Όσο αυτόνοτο και αν είναι, οφείλω πάλι να θυμίσω ότι λάθη των καταλογογράφων ή σύγχρονων μελετητών δε λαμβάνονται υπόψη. Βλ. και σημειώσεις 89 και 99.

104. Δε θεωρώ αλλαγή όρου την αντικατάσταση του ενικού με τον πληθυντικό, όπως π.χ. το *γράφοντες*... *παραγράφουν* στο 4.3 (= αρ. 43), ενώ ίσως πρέπει να θεωρηθεί αλλαγή η αντικατάσταση του *γράφοντες* με το *καλλιγράφοντες* στο 4.4 (= αρ. 19, 20, 21).

αντικατάσταση του άρθρου ὁ με την επιμεριστική αντωνυμία οὐδείς. Η πρόταση γίνεται αρνητική, αλλά με δύο αρνήσεις που ισοδυναμούν με κατάφαση και έτσι η αποφθεγματική και γενική ισχύς της φόρμουλας δεν αναιρείται αλλά καταφάσκειται εμφαντικά ακόμη περισσότερο.

Οι προσθήκες είναι σαφώς πολυπληθέστερες και από αυτές πάλι συνηθέστερες, όπως είδαμε, είναι των μορίων, που είναι οι ακόλουθες: *ἀλλά* (5.1. = αρ. 23), *γάρ* (3.3. = αρ. 5), *διὸ* (2.1. και 3.1. = αρ. 2 και 27), *καὶ* (3.2., 4.1.-4.4. και 5.1.-7.1. = συνολικά 32 αριθμοί), *μὴ* (6.1. και 7.1. = αρ. 9. και 10), *ὅτι* (3.4.-3.7., 4.1.-4.7., 5.2.-5.4., 6.2. και 7.1. = συνολικά 45 αριθμοί), *οὐ* (5.4., 5.5., 5.6. = αρ. 7, 30, 51), *πάλιν* (5.3. = αρ. 32), *πολλάκις* 4.5. = αρ. 31), *τυχὸν* (6.2. = αρ. 45).

Κλιτές λέξεις που απαντούν ή επανέρχονται είναι οι ακόλουθες: *θέλων* (6.1. και 7.1. = αρ. 9 και 10), *οὐδείς* (5.4., 5.5., 5.6. = αρ. 7, 30, 51), *πᾶς* (4.6., 4.7., 5.1., 5.2., 7.1. = αρ. 3, 10, 11, 12, 15, 23, 52), *τις* (3.1. = αρ. 27).

Συχνά οι συνδυασμοί των κλιτών και άκλιτων λέξεων ή μορίων απαρτίζουν κάποιες ευρύτερες ενότητες, που συνήθως αποκτούν ιδιαίτερες συντακτικές λειτουργίες.

Η πιο συχνά επανερχόμενη λέξη είναι ο σύνδεσμος *ὅτι*, που απαντά σε 45 από τα 55 παραδείγματα, και που εκτός από μία περίπτωση, στην οποία είναι ειδικό, σ' όλες τις άλλες είναι αιτιολογικό¹⁰⁵ και αιτιολογεί γιατί πρέπει να συγχωρούμε τον γραφέα και να ευχόμαστε στο θεό για τη σωτηρία του. Το *ὅτι* στις περιπτώσεις αυτές χρησιμοποιείται ή μόνο του ή σε συνδυασμό και με άλλες λέξεις σε ευρύτερες ενότητες, όπως *ὅτι καί*, *ὅτι πᾶς*, *ὅτι καὶ πᾶς*, *ὅτι οὐδείς*¹⁰⁶ κ.ο.κ.

Η φόρμουλα ως κωδικολογικό στοιχείο

Ὡς εδώ εξετάσαμε τη φόρμουλα από άποψη λεξιλογίου, σύνταξης και τυπολογίας. Η εξέταση αυτή συνιστά μια φιλολογική μελέτη με την ευρύτερη σημασία του όρου. Για να ολοκληρωθεί όμως η μελέτη της φόρμουλας, πρέπει να την εξετάσουμε και από ορισμένες άλλες απόψεις, ιδιαίτερα την παλαιογραφική και την κωδικολογική, μια και αυτός είναι ο κύριος σκοπός της εργασίας αυτής. Μένει λοιπόν να μελετήσουμε τη χρησιμοποίηση της φόρμουλας ως κριτήριο για τον τοπικό προσδιορισμό των χειρογράφων που τη φέρουν καθώς και για την

105. Ο σύνδεσμος *ὅτι* ως αιτιολογικός απαντά στους αριθμούς 1, 3, 6-8, 10-21, 23, 25, 26, 28, 31-47, 49, 50, 52-55. Ειδικός είναι στον αρ. 29, όπου εξαρτάται από το λεκτικό ρήμα *ἐρρέθη*. Επιπλέον στον αρ. 23 έχει μεταταθεί κατά μία πρόταση (...*διὰ τὸν κύριον, ὅτι ἀμαθὴς ἦμην*), ενώ στον αρ. 5 έχει αντικατασταθεί από τον αντίστοιχο αιτιολογικό σύνδεσμο *γάρ* και στον αρ. 9 από τον *καὶ*, που λειτουργεί ως αιτιολογικός.

106. Για τη σοβαρή αλλαγή στη συντακτική δομή της φόρμουλας, που επιφέρει η αντικατάσταση του άρθρου ὁ με την αντωνυμία οὐδείς, βλ. παραπάνω σ. 50-51.

ανίχνευση σχέσεων και συγγενειών μεταξύ τους.

Αρχίζω από το δεύτερο που είναι και μερικότερο.

Πράγματι η χρήση της φόρμουλας με απόλυτα ή σχετικά όμοιες μορφές σε διάφορα χειρόγραφα, μπορεί να αποτελέσει, όπως η χρήση και της φόρμουλας *ή μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...*, κωδικολογικό στοιχείο για την ανίχνευση σχέσεων και συγγενειών μεταξύ των χειρογράφων στα οποία χρησιμοποιείται αυτή με όμοιες μορφές.

Πρέπει όμως να διευκρινίσω αμέσως πως αυτό δεν ισχύει για τις περισσότερες ομάδες, στις οποίες η φόρμουλα βρίσκεται κοντά στην «αρχετυπική» μορφή της: οι ομάδες ή κατηγορίες αυτές αντιπροσωπεύονται από πολλά παραδείγματα, όπως π.χ. οι ομάδες στις οποίες η φόρμουλα απαρτίζεται από τέσσερις λέξεις (3.1.-3.7. = 17 παραδείγματα), ή πέντε λέξεις (4.1.-4.7. = 26 παραδείγματα). Η φόρμουλα μπορεί να αποτελέσει κωδικολογικό κριτήριο κυρίως σε περιπτώσεις, στις οποίες παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις και οι ομοιότητες εντοπίζονται ακριβώς στα συμπραζόμενα αυτών των αποκλίσεων. Μερικά παραδείγματα θα διαφωτίσουν καλύτερα αυτές τις γενικές παρατηρήσεις.

Στο 4.7. π.χ. τρία χειρόγραφα (αρ. 11, 12 και 15), που χρονολογούνται αντίστοιχα στα 1505, 1651 και 1501 και από τα οποία το ένα βρισκόταν στην Κοσίνιτσα¹⁰⁷, και τα άλλα δύο στην Ολυμπιώτισσα και στη Μονή Λειμώνος της Λέσβου, φέρουν τη φόρμουλα με απόλυτα όμοια μορφή· συγκεκριμένα η «αρχετυπική» μορφή έχει επαυξηθεί στην αρχή με το *ὅτι πᾶς* (= *ὅτι πᾶς ὁ γράφων παραγράφει*). Παρά την πολύ μικρή χρονική απόσταση που χωρίζει τα χειρόγραφα, ιδιαίτερα τα δύο από αυτά, τους κώδικες 11 και 15, επειδή η ομοιότητα της φόρμουλας, εκτός βέβαια από την «αρχετυπική» της μορφή, εντοπίζεται σε δύο πολύ κοινές και συνηθισμένες λέξεις, που αποτελούν τα πρόσθετα στοιχεία, στην περίπτωση τουλάχιστον αυτή θα δίσταζα να υποστηρίξω πως η ομοιότητα αυτή μπορεί να υποδηλώνει με οποιονδήποτε τρόπο κάποια σχέση ή συγγένεια των τριών αυτών χειρογράφων μεταξύ τους.

Στο 6.1. και 7.1. (= αρ. 9 και 10) η φόρμουλα διαπιστώνεται με δύο πολύ όμοιες μορφές, στις οποίες μάλιστα έχει επαυξηθεί με την όχι συνηθισμένη φράση *κᾶν μὴ θέλων*. Επειδή όμως τα δύο χειρόγραφα που τις φέρουν απέχουν χρονικά πολύ μεταξύ τους, ενώ τοπική σχέση δεν μπορεί να αποκατασταθεί, μια και μένει άγνωστος ο τόπος γραφής του πρώτου (αρ. 9), νομίζω πως και στην περίπτωση αυτή δεν είναι φρόνιμο να αναζητήσουμε κάποια σχέση ή συγγένεια ανάμεσα στα δύο χειρόγραφα, που φέρουν τη φόρμουλα, έστω και με την τόσο όμοια μορφή.

Στο 5.4., 5.5. και 5.6. (αρ. 7, 30 και 51) στη φόρμουλα έχουν προστεθεί τα

107. Η τύχη του κώδ. 195 της Κοσίνιτσας (= αρ. 11) σήμερα αγνοείται, μια και αυτός δεν περιλαμβάνεται ανάμεσα στα ταυτισμένα χειρόγραφα της Μονής, που τώρα απόκεινται στο Κέντρο Dujceν της Σόφιας. Βλ. και σημ. 20.

οὐδείς ... καὶ οὐ, που μεταπλάθουν την καταφατική σύνταξη της φόρμουλας σε αρνητική, χωρίς ωστόσο, όπως είδαμε, να ακυρώνεται η γενική και αποφθεγματική αλήθεια που εκφράζει η φόρμουλα¹⁰⁸.

Στον αρ. 7 η φόρμουλα αποθησαυρίζεται από χειρόγραφο του 12ου αι. όμως μέσα σε σημείωμα από μεταγενέστερο χέρι και τα οὐδείς ... καὶ οὐ συντάσσονται με ρήματα. Στα δύο άλλα παραδείγματα (αρ. 30 και 51), που χρονικά¹⁰⁹ βρίσκονται πολύ κοντά μεταξύ τους (1572 και 1575 αντίστοιχα), τα οὐδείς ... καὶ οὐ αναφέρονται σε μετοχές¹¹⁰. Το πιο αξιοσημείωτο στα δύο τελευταία παραδείγματα βρίσκεται στη συνέχεια της φόρμουλας που είναι τελείως όμοια και στα δύο χειρόγραφα. Εδώ πια πιστεύω πως όχι μόνο είναι θεμιτό αλλά και επιβεβλημένο να αναζητήσουμε κάποιες στενότερες σχέσεις και συγγένειες ανάμεσα στα τρία χειρόγραφα της Βενετίας, της Πάτμου και του Σινά, που φέρουν τη φόρμουλα με όμοια μορφή μέσα σε όμοια συμφραζόμενα.

Τέλος στο 4.4. καταγράφονται τρία παραδείγματα χρήσης της φόρμουλας (αρ. 19, 20 και 21), στα οποία αυτή επανέρχεται απόλυτα όμοια όχι μόνο στα παραλλαγμένα μέρη, αλλά και στα λοιπά συμφραζόμενά της. Επιπλέον τα τρία αυτά χειρόγραφα, χρονολογημένα στα 1574, 1568 και 1546 αντίστοιχα, βρίσκονται όλα στη Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων. Καθώς τα τρία αυτά χειρόγραφα δεν είναι γραμμένα από τον ίδιο βιβλιογράφο (από τον Μάξιμο τον αμαρτωλό ο αρ. 19, από τον Δανιήλ τον ιερομόναχο ο αρ. 20, άδηλο από ποιον ο αρ. 21), είμαστε υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι αυτά προέρχονται από κάποιο —μικρό έστω— βιβλιογραφικό εργαστήριο, που δρούσε στη Μονή ή έστω εκεί κοντά κατά τον 16ο αιώνα.

Από τις τέσσερις λοιπόν ομάδες που επισημάναμε και στις οποίες η φόρμουλα χρησιμοποιείται με απόλυτα ή σχετικά όμοια μορφή, στις δύο τελευταίες μπορεί αυτή να χρησιμοποιηθεί ως κωδικολογικό στοιχείο για διαπίστωση συγγενικών σχέσεων των χειρογράφων ή για εντοπισμό βιβλιογραφικού εργαστηρίου¹¹¹.

108. Βλ. παραπάνω σ. 50-51

109. Τα τρία χειρόγραφα ίσως βρίσκονται σε κοντινή σχέση μεταξύ τους και τοπικά, παρά τις αμφιβολίες που υπάρχουν για την προέλευσή τους.

110. Για το ότι το περιγράφει του 5.5 (= αρ. 30) πρέπει να εκληφθεί ως παραγράφων βλ. σημ. 41· πρβ. και σημ. 96.

111. Θεωρητικά η ομοιότητα της φόρμουλας ενός χειρογράφου προς τη φόρμουλα άλλου χειρογράφου θα ήταν δυνατό να οφείλεται σε αντιγραφική σχέση· ενδέχεται δηλαδή η φόρμουλα να υπήρχε στο «αντιβόλαιο», από το οποίο αντιγράφηκε το δεύτερο χειρόγραφο· αυτό όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση δε διαπιστώνεται, αφού τα χειρόγραφα με όμοιες φόρμουλες, σχεδόν στο σύνολό τους, είναι διαφορετικού περιεχομένου.

Η προέλευση της φόρμουλας και η χρήση της ως χαρακτηριστικό για τον τοπικό προσδιορισμό των χειρογράφων

Το ως τώρα συγκεντρωμένο υλικό¹¹² καθώς και η μελέτη του από διάφορες σκοπιές και απόψεις που προηγήθηκε δε βοηθούν να γνωρίσουμε την προέλευση της φόρμουλας. Αν η διαπίστωσή μας, πως η φόρμουλα αποτελεί ένα «ρητορικό σχήμα»¹¹³, σύμφωνα με τους όρους της παλιάς ρητορικής, είναι σωστή, τότε αυτό ίσως επιτρέπει να υποθέσουμε ή να ισχυριστούμε πως η φόρμουλα έχει λόγια προέλευση και πως σε κάποια στιγμή ενσωματώθηκε στα συμφραζόμενα των βιβλιογραφικών σημειωμάτων.

Στο γεγονός αυτό ίσως πρέπει να αναζητηθεί και ο λόγος της περιορισμένης διάδοσης και της σχετικά σύντομα εξαφάνισης της φόρμουλας, ενώ αντίθετα στο γεγονός πως η άλλη φόρμουλα, *ή μὲν χεὶρ ἢ γράψασα...*, εξέφραζε μια καίρια θέση της χριστιανικής πίστης, ιδιαίτερα προσφιλή στο μοναχικό κόσμο, πρέπει να οφείλεται η πλατιά διάδοσή της και η μακρά επιβίωσή της ως το τέλος του 19ου αιώνα.

Εκείνο που προκύπτει από τα παραδείγματα —και αυτό φαίνεται πιο καθαρά στον πίνακα της κατανομής των χειρογράφων κατά αιώνα και προέλευση— είναι πως στους πέντε πρώτους αιώνες (10ος-14ος) της χρήσης της φόρμουλας η πλειονότητα των χειρογράφων που τη φέρουν (24 σε 34 παραδείγματα) έχει προέλευση ιταλοελληνική¹¹⁴. Μετά, όπως είδαμε, κατά μία περίεργη σύμπτωση(;), η χρήση της φόρμουλας δε διαπιστώνεται για τον 15ο αι. και κατά τη νέα άνθιση της χρήσης της στον 16ο αι. τα χειρόγραφα που τη φέρουν στη μεγάλη πλειονότητά τους έχουν προέλευση ελληνική¹¹⁵.

112. Το υλικό που έχει αποθησαυριστεί το θεωρώ ικανοποιητικό αντιπροσωπευτικό δείγμα· ακόμη πιστεύω ότι δεν ενδέχεται να πολλαπλασιαστεί αισθητά στο μέλλον, όπως έγινε με τα αντίστοιχα παραδείγματα της φόρμουλας *ή μὲν χεὶρ ἢ γράψασα...* Γι' αυτό νομίζω πως οι γενικές διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα που αφορούν τη φόρμουλα *ὁ γράφων παραγράφει* είναι δύσκολο να ανατραπούν, εκτός βέβαια αν μεσολαβήσει κάποια πολύ σημαντική νέα ανακάλυψη.

113. Βλ. παραπάνω σ. 45.

114. Βλ. παραπάνω σ. 46 (= πίνακας) και σ. 45-46 (όπου ο λόγος για τη χρονολογική κλιμάκωση των παραδειγμάτων). Πρβ. ακόμη και την επόμενη σημείωση.

115. Εδώ πρέπει να επαναλάβω αυτό που τόνισα και για τη φόρμουλα *ή μὲν χεὶρ ἢ γράψασα...* και που αποτελεί μια γενικότερη αλήθεια (βλ. Atsalos, «Die Formel», σ. 718, σημ. 51). Παρόλο που στον κατάλογο των παραδειγμάτων, αν δεν υπήρχε ρητή μαρτυρία, χαρακτηρίσα την προέλευση πολλών χειρογράφων ως «άδηλη», ωστόσο ο τόπος, όπου αυτά σήμερα βρίσκονται, όταν μάλιστα πρόκειται για χειρόγραφα μεταγενέστερης εποχής, μπορεί, θαρρώ, να είναι και ο τόπος, όπου αυτά γράφτηκαν ή να βρίσκεται πολύ κοντά σ' αυτόν. Έτσι, αν στα επτά χειρόγραφα του 16ου αιώνα, που χαρακτηρίζονται πως έχουν προέλευση ελληνική, προστεθούν και τα τέσσερα χειρόγραφα που θεωρούνται ως άδηλης προέλευσης, τότε το ποσοστό των χειρογράφων με ελληνική προέλευση ως προς αυτά με ιταλοελληνική μεγαλώνει ακόμη περισσότερο (11 προς 2).

Τα δεδομένα αυτά οδηγούν σε κάποιες διαπιστώσεις ἔστω και με επιφυλάξεις. Ενώ για τη φόρμουλα ἢ μὲν χεῖρ ἢ γράψασα... εἶχαμε δεχτεί με αρκετή βεβαιότητα την κοπτική προέλευσή της και εἶχαμε διατυπώσει σοβαρές επιφυλάξεις ως προς το ὅτι η χρήση της μπορεί να συνιστά κριτήριο ασφαλές για την ιταλοελληνική προέλευση των χειρογράφων που τη φέρουν¹¹⁶, για τη φόρμουλα ὀ γράφων παραγράφει φαίνεται πως τα πράγματα ἔχουν διαμετρικά αντίθετα. Ως προς την προέλευσή της, εκτός ἀπὸ την υποψία πως μπορεί να εἶναι λογία, δε φαίνεται να προκύπτει τίποτε θετικό, ἐνῶ αντίθετα ως προς τη χρήση της για ἓνα μεγάλο διάστημα (10ος-14ος αι.) με μεγάλη βεβαιότητα αὐτή μπορεί να αποτελέσει κριτήριο για τον τοπικό προσδιορισμό των χειρογράφων: Τα χειρόγραφα του 10ου-11ου αι. που φέρουν τη φόρμουλα φαίνεται με βεβαιότητα πως ἔχουν προέλευση ιταλοελληνική, ἐνῶ τα χειρόγραφα του 12ου-14ου αι. φαίνεται πως ἔχουν την ἴδια προέλευση με μεγάλη πιθανότητα. Φυσικά και ἐδῶ, ἀν το στοιχείο αὐτό μπορεί να ἐνισχύεται και ἀπὸ ἄλλα κωδικολογικά ἢ παλαιογραφικά χαρακτηριστικά, τόσο το καλύτερο.

Ἡ παραδοχή ὅμως αὐτή δεν ἐπιτρέπεται να μας οδηγεί σε γενικεύσεις ἀπόλυτες και ἀτεκμηρίωτες ἢ σε στρεψοδικίες και «προκρούστειες» λύσεις. Εδῶ πρέπει να θυμίσω την ἐπιφύλαξή μου για μια τέτοια λύση που υιοθετεῖ ο Α. Turyn, ο οποίος θεωρεῖ ως ιταλοελληνικά τρία χειρόγραφα¹¹⁷ μόνο και μόνο ἀπὸ την ὑπάρξη της φόρμουλας. Και ἀν κανεῖς περιορίζοταν μόνο σ' αὐτό, ἴσως το πράγμα να μὴν ἦταν τόσο σοβαρό. Το να βασιζόμαστε ὅμως σε κάποια ἀτεκμηρίωτη ὑπόθεση και να προσπαθοῦμε ἢ να θέλουμε να εξαγάγουμε γενικότερα συμπεράσματα, αὐτό, νομίζω, εἶναι ἀνεπίτρεπτο¹¹⁸. Τέτοιες θέσεις και ἀπόψεις πρέπει να θεμελιώνονται πολὺ πιο στέρεα.

Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα

Κατὰ την ἐπεξεργασία του ἀποθησαυρισμένου υλικού για τη φόρμουλα ὀ γράφων παραγράφει καθῶς και την ἐξέταση των προβλημάτων που την ἀφορούν ἔχω προβεί σε ὀρισμένες ἐπισημάνσεις ἢ διαπιστώσεις, τις κυριότερες ἀπὸ τις ὀποῖες μπορῶ κωδικοποιημένα να συνοψίσω κατὰ τον ἀκόλουθο τρόπο:

1. Χρονικά ἡ χρήση της φόρμουλας διαπιστώνεται ἀπὸ τον 10ο ως τον 17ο αἰῶνα.
2. Τοπικά ἡ χρήση της φόρμουλας φαίνεται να εἶναι ἀρκετὰ ἀπλωμένη ὀχι

116. Βλ. Atsalos, «Die Formel», σ. 739-741.

117. Πρόκειται για τα χειρόγραφα της Βιέννης, Jur. gr. 11 (= αρ. 8), της Μόσχας, Βιβλ. Συν. 283 (= αρ. 28), και του Βατικανού, Vat. gr. 1296 (= αρ. 32). Βλ. ἀντίστοιχα τις σημ. 15, 35 και 42. Πρβ. και τις σημ. 9 και 17.

118. Κάτι τέτοιο κάνει π.χ. ο Turyn για τον κῶδ. Ambros. C 209 (= αρ. 25). Βλ. σχετικὰ σημ. 33. Πρβ. και σημ. 17.

όμως στην ίδια έκταση όσο της φόρμουλας *ή μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...*

3. Στους πρώτους αιώνες της διαπιστωμένης χρήσης της (10ος-14ος αι.) απαντά περισσότερο στην Κάτω Ιταλία και Σικελία, ενώ στην ίδια χρονική περίοδο η χρήση της είναι αισθητά πιο περιορισμένη στον λοιπό χώρο της άλλοτε Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

4. Η «αρχετυπική» μορφή της φόρμουλας στο διάστημα της χρήσης της γνώρισε συνειδητές συντμήσεις, προσαυξήσεις, μεταπλάσεις (κυρίως λεξιλογικές και συντακτικές) όχι όμως πολύ σημαντικές λόγω της μικρής έκτασής της.

5. Κατά την αντιγραφική και εκδοτική διαδικασία κάποτε έχει υποστεί παραμορφωτικές αλλοιώσεις.

6. Ως προς το περιεχόμενο των χειρογράφων, από τα οποία έχουν αποθησαυριστεί τα παραδείγματα χρήσης της, αυτά συνιστούν κατά κύριο λόγο βιβλία θρησκευτικά, εκκλησιαστικά, λειτουργικά, μουσικά, νομικά και ένα μόνο χειρόγραφο περιέχει κείμενο της «θύραθεν» παιδείας.

7. Ως ένδειξη για τον τοπικό προσδιορισμό των χειρογράφων που τη φέρουν μπορεί η φόρμουλα να χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη ασφάλεια από ό,τι η φόρμουλα *ή μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...* Πράγματι τα περισσότερα χειρόγραφα με τη φόρμουλα έχουν προέλευση ιταλοελληνική. Χρήση όμως της ένδειξης αυτής δεν πρέπει να γίνεται με τρόπο απόλυτο και εκβιαστικό.

8. Οι μεταπλασμένες μορφές της φόρμουλας, ιδιαίτερα όταν αυτές παρουσιάζουν ομοιότητες στα πρόσθετα μέρη τους, είναι δυνατόν να αποτελέσουν κωδικολογικό στοιχείο για την ανίχνευση σχέσεων και συγγενειών των χειρογράφων που τις φέρουν.

Επισημείωση

Χρόνια πολλά τώρα ερευνώ και μελετώ την ορολογία του χειρογράφου βιβλίου στη βυζαντινή εποχή. Κατά την έρευνα αυτή μια από τις επίμονες φροντίδες και επιδιώξεις μου ήταν να παρακολουθήσω και να διαπιστώσω αν κάποιος όρος ή κάποιες φόρμουλες είναι δυνατόν να αποτελέσουν κωδικολογικά στοιχεία ή κριτήρια για τον χρονικό ή τοπικό προσδιορισμό των χειρογράφων που φέρουν τους όρους αυτούς ή τις φόρμουλες.

Ύστερα λοιπόν από έρευνα και μελέτη πολλών ετών εκείνο που μπορώ να βεβαιώσω, βασισμένος όχι μόνο στο δημοσιευμένο κατά διαστήματα υλικό, αλλά και στο αδημοσίευτο που έχω στα χέρια μου, είναι πως τα αποτελέσματα πρέπει να θεωρηθούν πενιχρά, σχεδόν αρνητικά¹¹⁹. Αυτός υπήρξε άλλωστε ο κυριότερος

119. Πρβ. και όσα όμοια επισημαίνονται στα συμπεράσματα του Α' Μέρους της Ορολογίας. Βλ. Β. Άτσαλος, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine. Première partie. Termes désignant le livre-manuscrit et l'écriture.* (Παράρτημα Ελληνικών, αρ. 21) Θεσσαλονίκη 1971, σ. 95 και 259.

λόγος για τον οποίο κατά τρόπο ανορθόδοξο θέλησα να πραγματευθῶ νωρίτερα τις δύο φόρμουλες *ἢ μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...* και *ὁ γράφων παραγράφει* που κανονικά η μελέτη τους, σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό της εργασίας μου για την ορολογία, θα έπρεπε να γίνει στο Τρίτο Μέρος. Οι δυο όμως αυτές φόρμουλες από καιρό έχουν χρησιμοποιηθεί ως κριτήρια ἢ ενδείξεις για τον χαρακτηρισμό ως ιταλοελληνικών των χειρογράφων που τις φέρουν.

Η δική μου θέση, ὅπως επανειλημμένα την έχω δηλώσει¹²⁰, είναι η ακόλουθη: Δεν αρνούμαι το ενδεχόμενο ἢ τη δυνατότητα η παρουσία της μιας ἢ της άλλης φόρμουλας, κάποτε και των δύο μαζί, να αποτελεί ἕνδειξη για ιταλοελληνική προέλευση του χειρογράφου ἢ των χειρογράφων που τις φέρουν· του κριτηρίου ὅμως αυτού δεν πρέπει να γίνεται κατάχρηση, ιδιαίτερα ὅταν είναι μοναδικό, με τρόπο γενικό και ἀπόλυτο, ὥστε κάποτε και ἔμπειροι ειδικοί να φτάνουν σε υπερβολές παρερμηνεύοντας ἢ και βιάζοντας τα δεδομένα των ἰδίων των χειρογράφων.

Στην ανακοίνωσή μου για την φόρμουλα *ἢ μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...*, σε εκτενή σημείωση (σημ. 138), υποσχόμουν να επανέλθω στη σχέση των κριτηρίων και τη δύναμή τους στο τέλος της μελέτης μου και για τη φόρμουλα *ὁ γράφων παραγράφει*. Οι γραμμές ὅμως εκείνες είχαν γραφτεί, ὅταν ετοίμαζα την ανακοίνωσή μου, πριν πραγματοποιηθεῖ το Γ' Διεθνές Συμπόσιο για την Ελληνική Παλαιογραφία και Κωδικολογία. Ὅσοι παρακολούθησαν τις εργασίες του Συμποσίου στο Egice γνωρίζουν ὅτι σ' αυτό κλονίστηκαν σοβαρά τα κριτήρια και οι ενδείξεις για την ἀπόδοση χειρογράφων στην Κάτω Ἰταλία ἢ για τον χαρακτηρισμό τους ως ιταλοελληνικών ἢ ιταλιωτικών¹²¹. Με στοιχεία ἀμφισβητήθηκε η ισχύς των κριτηρίων και ἀποδείχτηκε πως αυτά που θεωρούνταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ιταλοελληνικών χειρογράφων ἀπαντούν σε ελληνικά χειρόγραφα που προέρχονται και ἀπό ἄλλες ἐπαρχιακές περιοχές του ευρύτερου Βυζαντινού χώρου¹²².

Ἵστερα λοιπόν ἀπὸ το Συμπόσιο στο Egice νομίζω πως παρέλκει πια να επανέλθω, ὅπως εἶχα υποσχεθεῖ, σε ἕνα θέμα που ἔχει καλυφθεῖ διεξοδικά ἀπὸ λαμπρούς συναδέλφους· ἕνα περισσότερο που μέσα στα χαρακτηριστικά, τα οποία ἀμφισβητήθηκαν, περιλαμβάνονται και αυτά για τα οποία μίλησα και στα

120. Βλ. Β. Atsalos, La terminologie médiévale du livre dans ses rapports avec la description codicologique, στο: *La paléographie grecque et byzantine* (Colloques internationaux du CNRS, 559), Παρίσι 1977, σ. 88-89 και σημ. 26-30. Atsalos, «Die Formel», σ. 739-741 και ἐδὼ παραπάνω σ. 54-55.

121. Ὅσοι δεν παρακολούθησαν το Συμπόσιο μπορούν αυτό εύκολα να το διαπιστώσουν ἀπὸ τα Πρακτικά, τα οποία θα κυκλοφορηθοῦν, ἐλπίζουμε, σύντομα.

122. Ἀπὸ τις ἀνακοινώσεις που κινήθηκαν προς αὐτὴν την κατεύθυνση ἀξίζει να ξεχωρίσουμε αὐτές του G. Pratto (*Manoscritti greci in Grecia*) και του D. Reinsh (*Einige Bemerkungen zu epirotischen Handschriften*).

οποία ἤθελα να επανέλθω και προπαντός και οι δύο φόρμουλες ἢ μὲν χεῖρ ἢ γράψασα... και ὁ γράφων παραγράφει.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Atsalos, «Die Formel»: Β. Atsalos, «Die Formel 'H μὲν χεῖρ ἢ γράψασα... in den griechischen Handschriften», στο *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio, Atti del seminario di Erice* (18-25 settembre 1988), Spoleto [1991], σ. 691-750.
- Ἀτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίντισας*: Β. Ἀτσαλος, *Τα χειρόγραφα της ιεράς Μονῆς της Κοσί-ντισας (ἢ Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου* (Δῆμος Δράμας, Ιστορικό Αρχεῖο, Σειρά Δη-μοσιευμάτων, αρ. 1), Δράμα 1990.
- Canart, *Codices 1745-1962*: P. Canart, *Bibliothecae apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti. Codices vaticani graeci. Codices 1945-1962. Tomus I: Codicum enarrationes*. In Bibliotheca Vaticana 1970.
- Eleuteri, «Altri manoscritti»: P. Eleuteri, «Altri manoscritti con i versi 'H μὲν χεῖρ ἢ γράψασα..., "Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν... e simili», στο: *Codices Manuscripti* 6 (1980) 81-88.
- Ευαγγελάτου, «Σημειώματα»: Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Σημειώματα» *ελληνικῶν κωδίκων ως πηγὴ διὰ τὴν ἐρευναν τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου. Από τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204*. (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 47), Αθήνα 1982.
- Ευαγγελάτου, *Συλλογή*: Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Συλλογὴ χρονολογημένων «σημειωμάτων» ελληνικῶν κωδίκων. 13ος αἰών*. Αθήνα 1984.
- Ευαγγελάτου, «Γραφεῖς τοῦ 13ου αἰ.»: Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «Ἕλληνες γραφεῖς τοῦ 13ου αἰῶνα. Προσθήκες και διορθώσεις στο ευρετήριο των Vogel-Gardthausen», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983) 184-239.
- Follieri, *Codices vaticani*: E. Follieri, *Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti, temporum locorumque ordine digesti, commentariis et transcriptionibus instructi. (Exempla scripturarum edita consilio et opera procuratorum Bibliothecae et Tabularii Vaticani, IV)*, Città del Vaticano 1969.
- Garitte, «Formule»: G. Garitte, «Sur une formule des colophons de manuscrits grecs (ἢ μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...), στο: *Collectanea Vaticana in honorem Anselmi M. Card. Albareda a Bibliotheca Apostolica edita, I (Studi e Testi 219)*, Città del Vaticano 1962, σ. 359-390.
- I.M.A.G.E.S.: S. J. Voicu - S. d'Alisera, *I.M.A.G.E.S. Index in manuscritorum graecorum edita specimina*, Ρώμη 1981.
- Mercati, *Per la storia*: G. Mercati, *Per la storia dei manoscritti greci di Genova, di varie Badie Basiliene e di Patmo (Studi e Testi 68)*, Città del Vaticano 1935.
- Mioni, *Introduzione*: E. Mioni, *Introduzione alla Paleografia greca, Padova 1973*. Ελληνική μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη, με συμπληρώσεις του συγγραφέα και του μεταφραστή (Μορφωτικό Ἴδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης), Αθήνα 1977.
- Montfaucon, *Palaeographia graeca*: Β. Montfaucon, *Palaeographia graeca, sive de ortu et progressu litterarum graecarum et de variis omnium saeculorum scriptionis graecae generibus...*, Parisiis 1708.
- RR: M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (CNRS, Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, I), Παρίσι 21958, *Supplement I* (1958-1963), Παρίσι 1964.
- Τωμαδάκης, «Ο γράφων παραγράφει»: Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ο γράφων παραγράφει - Μεταγράφετε ως είναι», στο: *Studia Codicologica* (Texte und Untersuchungen, 24), Βερολίνο 1977, σ. 469-471. - Το ίδιο άρθρο, με τον ίδιο τίτλο και το ίδιο σχεδόν περιεχόμενο, είχε δημοσιευτεί νωρίτερα και στην *ΕΕΦΣΠΑ* 23 (1972-1973) 17-20. Βλ. και σημ. 7.

- Treu, «Schreibernotizen»: K. Treu, «Griechische Schreibernotizen als Quelle für politische, soziale und kulturelle Verhältnisse ihrer Zeit», στο: *Byzantinobulgarica* 2 (1966) 127-143.
- Treu, «Weitere»: K. Treu, «Weitere Handschriften mit der Schreiberformel 'H μὲν χεῖρ ἢ γράψασα...», στο: *Scriptorium* 24 (1970) 56-64.
- Turyn, *Codices vaticani*: A. Turyn, *Codices graeci vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi...*, (τόμος XXVIII της series major του Βατικανού). In Civitate Vaticana, ex Bibliotheca Apostolica Vaticana 1964.
- Turyn, *DGM, Italy I*: A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*. Volum One: Text, Volum Two: Plats, Urbana-Chicago-London 1972.
- Turyn, *DGM, Gr. Br.*: A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain* (Dumbarton Oaks Studies, 17), Washington, D.C. 1980.
- Wattenbach, *Schriftwesen*: W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Λειψία 1896 (= ανατύπωση Graz 1958).